

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

המתח בין בדווי הנגב למדינה

מדיניות ומציאות

אבינעס מאיר

ירושלים, מרץ 1999

© The Floersheimer Institute

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

Tension Between the Negev Bedouin and the State

Policy and Practice

Avinoam Meir

This publication is based on a chapter in the book *As Nomadism Ends* by Avinoam Meir,
published in 1997 by Westview, Boulder, CO, USA.

הדברים המובאים בפרסום זה הם על דעת המחבר בלבד

עריכת לשון : ליאורה הרציג
עורכת אחראית : שונמית קרין
הכנה לדפוס : כריסטינה שוורץ וזהבה דדון
הדפסה : דפוס אחוה בע"מ

ISSN 0792-6251

© 1999 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9א', ירושלים 96440 טל : 02-5666243, פקס : 02-5666252
floerins@floersheimer.org.il
<http://floersheimer.org.il>

© The Floersheimer Institute

על המחבר

אבינעם מאיר – פרופסור לגאוגרפיה באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. הוא פרסם מחקרים רבים על החברה הבדווית בישראל.

על המחקר

במסגרת המחקרים הנערכים במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות על האוכלוסייה הערבית בישראל, הכין פרופ' אבינעם מאיר מחקר על היחסים בין בדווי הנגב למוסדות המדינה בישראל. יחסים אלה מצטיינים במתח רב. מצד אחד, האוכלוסייה הבדווית מבקשת לשמור על צביונה המיוחד ולהתגדר בד' אמותיה שלה. מצד שני, המדינה מבקשת לכלול את הבדווים בתבניות ובתכניות המקובלות עליה. המתח בין הבדווים למדינה מתבטא בתחומים שונים: קרקעות, התיישבות ועיור, הקצאות של משאבי מים ומרעה, שירותי חינוך ובריאות וכן במשאבי כוח פוליטיים ברמה המקומית. המחקר מצביע על גורמים שונים שהביאו לעלייה בכוחם היחסי של הבדווים במאזן הכוחות שבינם לבין המדינה.

על מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכוון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתרכו בסוגיות-מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; ממשל ופיתוח מקומי בישראל; תכנון מרחבי בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: ד"ר **סטיבן ה' פלורסהיימר** (יו"ר), עו"ד **עמיהוד בן-פורת** (סגן יו"ר), מר **דוד ברוזט**, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר ומר **הירש גוזמן**, העורך-מייסד של ה'גירוסלם ריפורט' וסגן נשיא של ה'גירוסלם פוסט'. ראש המכון הוא פרופ' **עמירם גונן**, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

פרסומים בתכנית המחקרים על הערבים בישראל

1. **מגמות בתפרוסת האוכלוסייה הערבית בישראל**
עמירם גוץ וראסם חמאסי, 1992.
2. **מרכזי פיתוח חבליים משותפים ליישובים יהודיים וערביים בישראל**
עמירם גוץ וראסם חמאסי, 1992.
3. **לקראת בסיס חבלי לפיתוח וניהול ביוז ביישובים הערביים בישראל**
ראסם חמאסי, 1993.
4. **לקראת מדיניות של מוקדי עיור לאוכלוסייה הערבית בישראל**
עמירם גוץ וראסם חמאסי, 1993.
5. **הערבים בישראל בעקבות כינון השלום**
עמירם גוץ וראסם חמאסי, 1993.
6. **מתכנון מגביל לתכנון מפתח ביישובים ערביים בישראל**
ראסם חמאסי, 1994.
7. **עידוד היזמות ביישובים הערביים בישראל**
דן צ'מנסקי וראסם חמאסי, 1994.
8. **מערכת החינוך הערבי בישראל : מגמות וסוגיות**
מאגיד אלחאג'י, 1994.
9. **ביזור התכנון ברשויות מקומיות ערביות בישראל**
דויד גאנר-קלוזנר, 1994.
10. **מערכת החינוך הבדווית בנגב: המציאות והצורך בקידומה**
יוסף בן-דוד, 1994.
11. **הערבים בישראל בשוק העבודה**
נח לוין-אפשטיין, מאגיד אלחאג'י ומשה סמיונוב, 1994.
12. **הכנת תכניות לימודים במערכת החינוך הערבי בישראל : תמורות והמלצות**
מאגיד אלחאג'י, 1994.
13. **לקראת חיזוק שלטון המקומי ביישובים הערביים בישראל**
ראסם חמאסי, 1994.
14. **יהודים וערבים בשכונה מעורבת ביפו**
אורלי הדס ועמירם גוץ, 1994.
15. **פיתוח תשתית התחבורה ביישובים הערביים בישראל**
ראסם חמאסי, 1995.
16. **לקראת בנייה רוויה ביישובים הערביים בישראל**
יצחק שגל ואמין פארס, 1996.
17. **מדיניות השיכון והערבים בישראל: 1948-1977**
זאב רוזנהק, 1996.
18. **המתח בין בדווי הנגב למדינה: מדיניות ומציאות**
אבינעם מאיר, 1999.
19. **דרך 6 והיישובים הערביים: איום או מנוף**
ראסם חמאסי, 1999.

תוכן עניינים

7	תקציר מדיניות
10	מבוא
10	נוודים ומדינה
16	בדווי הנגב והמדינה
17	1 מוקדי המתח בין הבדווים לבין המדינה
18	הבעלות על הקרקע
20	התיישבות ועיור
22	הקצאת משאבים
24	חלוקת כוח חברתי-פוליטי
25	התפתחותה של המחאה הבדווית
31	2 ביטויי הצנטריפוגליות הבדווית
31	סוגיות הבעלות על הקרקע
33	סוגיות העיירות הבדוויות
36	סוגיית היישובים הבלתי-מוכרים
36	סוגיות בהקצאה של משאבי רעייה ומים
37	סוגיות ההקצאה של משאבים חברתיים
39	סוגיות החלוקה של משאבי כוח פוליטיים
41	3 דיון והשלכות למדיניות
45	מקורות

תקציר מדיניות

על סדר היום האקדמי והציבורי עולה בעשורים האחרונים סוגיית היחסים בין אוכלוסיות נוודים-רועים לבין המדינה, במיוחד במדינות באסיה, המזרח התיכון ואפריקה. סוגיה זו נידונה באופן אינטנסיבי בצורה ישירה ועקיפה במחקרים רבים, והיא כרוכה למעשה בשאלת המדיניות אשר ננקטת על ידי ממשלות. חשיבותה של הסוגיה טמונה בתהליכים של התפתחות הרעיון המדיני-הכלכלי במדינות רבות בעולם השלישי מחד-גיסא, ובתהליכי שינוי תרבותי שמתחוללים בקרב חברות נוודים-רועים מאידך גיסא. שילוב שני התהליכים יוצר תהליך שלישי, שבמסגרתו הולכת ומתהדקת מערכת הקשרים והיחסים בין שני הצדדים – הנוודים והמדינה. נוצרים ביניהם מישורי מגע והשקה רבים, ואינטנסיביים, ואלו טומנים בחובם מוקדים של מתח וקונפליקט פוטנציאליים. מוקדים אלה חושפים את חברות הנוודים לממד חדש המשפיע על תהליכי השינוי בקרבם. ממד זה הנו הממד הפוליטי-מרחבי שבמסגרתו באות לידי ביטוי שתי נטיות אידאולוגיות עיקריות: הנטייה הצנטריפוגלית של הנוודים, כחלק מן המבנה התרבותי שלהם, אל מול הנטייה הצנטריפטלית של המדינה הבאה לידי ביטוי באופי המדיניות שלה כלפיהם. לנטיות מנוגדות אלו יש ביטויים מרחביים ותפקודיים מגוונים, והמתח הנוצר ביניהן עומד בבסיס תהליך ייצור ועיצוב המרחב באזורי המחיה של הנוודים.

הטענה העיקרית במחקר הנוכחי היא כי למתח בין הבדווים לבין מדינת ישראל יש מרכיב ייחודי ואוניברסלי כאחד. המרכיב הייחודי מעוגן בקונפליקט הישראלי-ערבי - ליתר דיוק, בקונפליקט הישראלי-פלסטיני, מכיוון שגוברת והולכת הכרתם של בדווי הנגב בעצם היותם פלסטינים-ישראלים. המרכיב האוניברסלי מקורו בהמשך קיומה של הנטייה הצנטריפוגלית בקרב נוודים-רועים, גם לאחר שעברו תהליך קיבוע והתיישבות במקום מוגדר. לאור הראיות שיוצגו במחקר, מוצע שהנטייה הצנטריפוגלית ממשיכה להוות אופציה תרבותית ממוסדת עבור הבדווים בתנאים של יישוב קבע, ולכן ממשיכה ליצור מתח בינם לבין המדינה בצפון הנגב. מתח

זה מזין את משחק הכוחות התרבותי בין הנטייה הצנטריפטלית לצנטריפוגלית. הנטייה הצנטריפטלית מדגישה מקסימום ריכוזיות ואילו הנטייה הצנטריפוגלית חותרת לביזור ולהתפרסות.

עד שנת 1948, תחת שלטון האימפריה העות'מאנית ואחריו המנדט הבריטי, ביטאו הבדווים ללא הפרעות מיוחדות את הנטייה הצנטריפוגלית שלהם בשטחיהם בנגב, בהקשר נוודי-פסטורלי. האילוצים היחידים היו פנימיים, כלומר, יחסים פנים-שבטיים או בין-קבוצתיים. במדינת ישראל נוסף אילוץ חיצוני. יכולתם של הבדווים להמשיך בהפעלתה של אופציה תרבותית ממוסדת זו צומצמה באופן ניכר על ידי הנטייה הצנטריפטלית, המופעלת כלפיהם על ידי המדינה במידה ניכרת של עוצמה. לכן, במשך כעשרים וחמש שנה, מסוף שנות הארבעים עד אמצע שנות השבעים, כמעט ולא יושמה אופציה זו על ידי הבדווים ונאצרה על ידם במאגר התרבותי שלהם. הם החלו להפעילה מחדש בצורה הדרגתית, במסגרת של התיישבותם הכפרית, רק כאשר הוקלו הלחצים הפיזיים והפסיכולוגיים עם ביטול הממשל הצבאי לקראת סוף שנות השישים. בעשורים האחרונים, מגיע יישום אופציה זו ועוצמה ניכרת ועתה במסגרת התיישבות עירונית בה נמצאים רבים מהם.

המאמץ הצנטריפטלי של הממשלה לצמצם את החברה הבדווית מבחינה מרחבית ותפקודית מבקש להשיג את צירופה של חברה זו אל תהליך המודרניזציה האוניברסלי ואל תהליך האינטגרציה בחברה הישראלית, תוך שליטה מרבית של הממשלה בבדווים. מן הפרספקטיבה הבדווית המסורתית, תהליכים אלו היו כרוכים בתמורות מפליגות בהן היה טמון סיכון להמשכיות זהותם התרבותית, מבחינה אישית וקהילתית. לדעתנו, ננקטה התגובה הצנטריפוגלית המרחבית והתפקודית של הבדווים כמכניזם להגנה בפני איום זה. אך בעוד שבהיסטוריה המודרנית ידועים מקרים של ביטוי צנטריפוגליות באמצעות חזרה למצב של נוודות, אין חלופה תרבותית זו עומדת עוד לרשות בדווי הנגב. כתחליף לכך, בוטאה הצנטריפוגליות במסגרת יישובית מקובעת, אף שיש בה מידה של אוריינטציה מערבית מודרנית.

במסגרת זירת המשחק הצנטריפטלי-צנטריפוגלי, ובנסיבות המיוחדות, לא ניתן היה בידי הבדווים להתעלם לחלוטין מן התהליך שיועד להם על ידי הממשלה. אך הבדווים שאפו לעקפו תוך פנייה לנטייתם הצנטריפוגלית המסורתית, אם כי דבר שלא נסתייע בידיהם במלואו. מנגד, גם המדינה, בניסיונה ליישם את נטייתם הצנטריפטלית, לא הייתה מסוגלת לנצל באופן מלא את מגוון היסודות המודרניים אשר חדרו לחברה זו. ה"פשרה" התרבותית שהושגה לבסוף מצויה אפוא בין שני קצוות הרצף המרחבי והתפקודי של צנטריפוגליות-צנטריפטליות, בנקודה כלשהי בה נוצרת מידה מסוימת של הלימות בין המסורתיות והמודרניות המקוטבות.

בצומת זה ראוי להקיש מתהליך השינוי החברתי-מרחבי של בדווי הנגב אל כלל החברות הנוודיות בעולם המודרני. אמנם בדווי הנגב עברו תהליך שינוי זה במסגרת פוליטית ייחודית למדי, אך כל מקרה-אירוע, ייחודי ככל שהוא, טומן בחובו יסודות כלליים. שינוי מוחלט מחברה לא-מודרנית לחברה מודרנית כחברה לא-מערבית היה עבור הבדווים רק אחד מתוך כמה נתיבים אפשריים, במסגרת התרבותית-פוליטית המאולצת בה הם נאלצו להתקיים. תהליך השינוי החברתי-מרחבי אותו הם עברו כלל בתוכו דרגות ואופנים שונים של חדירת ההשפעה של המערביות והמודרניות,

תוך שימור וקיום מרכיבים מסורתיים. כל אחת מן האופציות האפשריות ואופני השינוי בפועל שנשקלו וננקטו על ידי הבדווים היו כרוכים בהשלכות ספציפיות על חייהם של הבדווים אולם ביחד הם מהווים אלטרנטיבה על צנטריפוגלית ממוסדת. הואיל וצנטריפוגליות של נוודים-רועים טמונה כה עמוק בתרבותם, אינדיווידואלית וקהילתית, הרי שהיא עשויה להמשיך להיות מרכיב עיקש ביותר בקרבם על אף קיבועם והתיישבותם. צנטריפוגליות מרחבית ותיפקודית של נוודים עשויה בנסיבות תרבותיות-פוליטיות מסוימות להוות תנאי להשרדותם התרבותית. מאחר שתגובתם הצנטריפוגלית של בדווי הנגב לכוח הצנטריפטלי שהופעל כלפיהם על ידי הממשלה נחלה הצלחה תחת תנאי האילוף של הסכסוך הגיאו-פוליטי בישראל, יהיה זה אך סביר לשער שנוודים-רועים באזורים אחרים בעולם המצויים בתנאי עימות נינוחים יותר עם ממשלתם, גם הם מסוגלים לכך.

כאן טמונה, לדעתנו, ההשלכה החשובה ביותר למדיניות של ממשלות העוסקות בפיתוחן של חברות נוודים-רועים. בדיונים שונים על מקומם של נוודים-רועים בהתפתחות המדינה המודרנית, ישנם רבים הגורסים שהדבר מחייב את דחיקתו של כוח פוליטי מקומי העלול להיתפס כאיום על המדינה. לדעתנו, כוח פוליטי מקומי אינו חייב לבוא לידי ביטוי באופן הנתפש כאיום. לכן, ראוי שממשלות יכירו בנטייה הצנטריפוגלית של חברות אלה, על כל היבטיה, בעיקר משום שהמתח הצנטריפטלי-צנטריפוגלי והמאבק התרבותי-פוליטי הכרוך בו מסוגלים לטרפד קשות את מדיניות הממשלה, תוך גרימת נזק הדדי. הכרה בייחודיות תרבותית מבנית זו של חברת נוודים-רועים עשויה להועיל למערכות רבות במדינה, במיוחד במדינות שבהן קיימות אוכלוסיות נוודים גדולות. מסקנה זו היא רלוונטית כאשר הנוודים-רועים עדיין מקיימים אורח חיים נוודי באופן מלא אך היא מקבלת משנה תוקף כאשר הם עוברים תהליכי קיבוע ושינוי חברתי וכלכלי בתום מצב הנוודות.

מבוא

על סדר היום האקדמי והציבורי הבינלאומי עולה בעשורים האחרונים סוגיית היחסים בין אוכלוסיות נורדים-רועים לבין המדינה, במיוחד במדינות באסיה, במזרח התיכון ובאפריקה. סוגיה זו נדונה בהרחבה במחקרים רבים, ישירות ובעקיפין, והיא קשורה למעשה בשאלת המדיניות שנוקטות הממשלות. לסוגיה זו נודעת חשיבות הן מצד תהליכי התפתחותו של הרעיון המדיני-כלכלי במדינות רבות בעולם השלישי, והן מצד תהליכי השינוי התרבותי שמתחוללים בחברות נורדים-רועים. שילוב שני התהליכים יוצר תהליך שלישי, שבמסגרתו מתהדקים הקשרים והיחסים בין הנוודים למדינה, נוצרים ביניהם מישורי מגע רבים ואינטנסיביים, ואלו טומנים בחובם מוקדי מתח וקונפליקט פוטנציאליים. מוקדים אלה חושפים את חברות הנוודים לממד נוסף המשפיע על תהליכי השינוי בקרבם, ממד שהשפעתו עליהם בעבר הייתה מועטת יחסית. זהו הממד הפוליטי-מרחבי שבו באות לביטוי שתי מגמות אידאולוגיות מנוגדות: המגמה הצנטריפוגלית של הנוודים, כחלק מן המבנה התרבותי שלהם, אל מול המגמה הצנטריפטלית של המדינה המתבטאת במדיניותה כלפיהם. למגמות מנוגדות אלו ביטויים מרחביים ופונקציונליים מגוונים, והמתח הנוצר ביניהן עומד בבסיס תהליך עיצוב וייצור המרחב באזורי המחיה הנוודים.

מטרת הדיון הנוכחי היא להבהיר תחילה באופן תאורטי את יסודות המתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי שבין נורדים-רועים לבין המדינה. על רקע מסגרת תאורטית-מושגית זו, ייסוב הדיון אל חלקו העיקרי והוא: בחינת מערכת היחסים בין בדווי הנגב לבין מדינת ישראל, ובחינת הדינמיקה המרחבית-תפקודית שהתפתחה במערכת זו במשך השנים. הדגש בדיון זה הוא על הבדוים כאוכלוסיית נורדים-רועים בעבר העוברת תהליכי שינוי תרבותי במדינה מערבית באופיה, ולא על ההקשר של היות הבדוים חלק מן הסכסוך הישראלי-ערבי. עם זאת, אין להתעלם מחשיבותו של הקשר זה, אשר בכוחו לצבוע בגוון מסוים רבים מן הנושאים אשר יידונו בחיבור זה.

נוודים ומדינה

המסקנה הבסיסית ביותר שניתן להפיק מן המחקרים הרבים על יחסי נורדים ומדינה שפורסמו בעשור האחרון היא, שלפחות מבחינת אוכלוסיות הנוודים, מערכות יחסים אלה הפכו למורכבות ביותר. מורכבות זו בולטת במיוחד לאור הגידול בעצמתן של המדינות במהלך המאה הנוכחית, במיוחד אלה אשר בתחומיהן שוכנים נורדים רועים, במסגרת התפתחותן המדינית. מורכבותן

הגדלה של מערכות יחסים אלה מנוגדת עד מאוד לדפוס הפשוט למדי שאפיין אותן בעבר, בעת שעצמתן הפוליטית של מדינות אלה הייתה קטנה יחסית. הדיון הנוכחי מצביע על התהוותו של דפוס יחסים מורכב המשקף את המגמות הפוליטיות המנוגדות של שני הצדדים, הנוודים והמדינה.

עד תחילת המאה ה-20 במזרח הקרוב ועד אמצע המאה ה-20 באפריקה, היו הממשלות ערוכות רק לשליטה מוגבלת למדי על אזורי שוליים. לכן מיצוב מרחבי שולי באזורי מדבריות נידחים העניק יתרון רב לנוודים-רועים, ומבחינתם יצר מערכת יחסים פשוטה למדי עם המדינה. בדרך כלל היה בכוחם של הנוודים לקבוע את תנאי מערכת היחסים שלהם עם הכפריים יושבי הקבע, ובמובן זה עם המדינה, ובכך הם היו למעשה איום על יציבותה הפוליטית. מערכת יחסים זו התאפיינה פעמים רבות בנגיסה בקרקעות החקלאיות של הכפריים. יתרה מכך, המבנה השבטי אפשר לחברות נוודים לצבור הכנסה כסוכנים מינהליים של המדינה, נוסף על הכנסותיהם המסורתיות ממרעה. ברם, התפתחותם והתפשטותם של אמצעי התחבורה המודרניים ושל טכנולוגיות נשק אפשרו בהדרגה את הרחבת שליטתה של המדינה בשוליים המדבריים. כתוצאה מכך התחלף מעמדם של הנוודים הרועים משולטים לנשלטים (Kressel, 1993). מאזן הכוחות במהלך המאה הנוכחית החל אפוא לנטות לטובת המדינה, שהחלה מכרסמת בהדרגה בכוחם של הנוודים. הנוודים נדחקו עתה לשוליים החברתיים-כלכליים ועקב כך שוליותם המרחבית הפכה מיתרון לחיסרון.

חוץ ממה שתהליך זה כפה על הנוודים לוותר על כוחם ושליטתם וחופש פעולתם בטריטוריות המסורתיות שלהן, הוא גם הגביר את מורכבות יחסיהם עם המדינה. חוקרים ומשקיפים רבים שותפים לדעה שהביע דייוויס ש"נוודים-רועים חיים כיום בתוך מערכת אילוצים כפולה של זמינות מרעה ושל שלטונות המדינה, דהיינו שוב אינם עוד משוטטים בחופשיות ועצמאיים כבעבר, אלא הם מיעוטים הנתפסים כמטרד על ידי אנשי מינהל המנסים בעקביות לכפות עליהם התיישבות קבע" (Davies, 1977: 21). מסתבר אפוא שהנוודים אכן איבדו כל יכולת לעצב את עתידם. במילים אחרות, מערכת היחסים בינם לבין המדינה עודנה פשוטה וחד-ממדית במהותה, אך במהופך. עם זאת, במסגרת פשוטה לכאורה זו של מערכת היחסים עדיין קיימים כלים ואמצעים המאפשרים לנוודים לבטא את עצמתם. הממשלות מטילות על הנוודים אילוצי מיקום, נדידה ושימוש במשאבים, תוך כדי ניסיון לשלוט בהם וליישבם (חבקוק, 1986); ואילו הנוודים מנסים לחמוק משליטה זו באופן פעיל וסביל כאחד, ובכך לבטא עדיין את כוחם מבחינה מרחבית ותפקודית.

נראה שכוחות ונטיות סותרים הם מעצם מהותה של מערכת היחסים שבין הנוודים והמדינה (Gilles and Gefu, 1990). הם צומחים מתוך האידאולוגיות הסותרות של שני הצדדים, היוצרות מתח בין דינמיקות מיקומיות ומרחביות סותרות (Meir, 1988). מחד גיסא, ניצב הכוח הצנטריפוגלי המניע את פעולותיהם של הנוודים. מאידך גיסא, קיים הכוח הצנטריפטלי המאפיין את המדינה. בעבר נטתה המוטלת לחלופין אם לצד הנוודים ואם לצד המדינה, אך בדרך כלל לא היו מצבי ביניים. על פי רוב יכלו הנוודים לסגת אל המדבר, שם כוחה של המדינה היה מוגבל. כיום, המצב מורכב יותר והיותם ויכולתם של הנוודים לנצל את יתרונות השוליות המרחבית התמעטה למדי. עם זאת, אפילו בתנאים הפוליטיים הנוכחיים, שבהם קיים יתרון-כוח למדינה

המודרנית עדיין קיים המתח בין המדינה לחברות הרועים הנוודיות ולדעת כותב המאמר הוא ימשיך להתקיים גם כשהנוודים יעברו להתיישבות של קבע. יתרה מכך, במצב דברים זה יחסייהם עם המדינה יהפכו למורכבים בהרבה.

המתח שבין הכוחות הצנטריפטליים והצנטריפוגליים - רעיון שהעלה לראשונה Hartshorne (1950), הוא המתח שבין כוחות מלכדים ומפוררים הפועלים בו זמנית במסגרת של מדינה. כוחות צנטריפוגליים, הכוללים מרכיבים פיזיים ותרבותיים, מחלישים את הלכידות הפנימית של המדינה. במדינה המודרנית, רב יותר משקלם המפורר של המרכיבים התרבותיים (כגון שפה, דת, מוצא אתני, רמת השכלה, רמת חיים, עמדות כלכליות, חברתיות ופוליטיות של המגזרים החברתיים לסוגיהם) מזה של מרכיבים פיזיים (כגון גודל השטח, מבנה מרחבי או מחסומים פיזיים). כנגד זאת, הכוח הצנטריפטלי אמור להגביר את הלכידות, והוא מהווה את צידוק הקיום של המדינה. הוא אמור להיות מקובל על כל תושבי המדינה על מנת לבנות את מה שמכנה ברגמן של המדינה. (Bergman, 1975) קהילייה פוליטית.

מישוג זה של המתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי הנו יחידני, מרחבי וסטטי. לאחרונה הציע טיילור שניתן להבהיר מישוג זה אם ההתייחסות תהיה לא אל כל מדינה בנפרד, אלא בהקשר הרחב של המערכת העולמית, ואם יובא בחשבון האפקט הבין-מדינתי ככוח צנטריפוגלי. הבהרה נוספת של המישוג תתאפשר אם גם הממד החברתי האנכי, ולא רק המרחבי האופקי, יקבל ביטוי במזעור השפעת הכוחות הצנטריפוגליים (Taylor, 1985). אך הסוגיה החשובה ביותר לדיונו היא סוגיית הדינמיקה המרחבית, דהיינו המיקום של קבוצות חברתיות ואתניות כגורם משפיע על מרכיבי המתח והאיזון בין הכוחות הצנטריפוגליים והצנטריפטליים. המגזר הכפרי במדינות רבות במזרחית ובאפריקה עדיין כולל אוכלוסיות נוודים-רועים גדולות למדי, ובמדינות אלה סוגיית המיקום עשויה להיות כבדת משקל. הסיבה לכך היא שניידותן המרחבית של אוכלוסיות אלה היא צידוק קיומן. היא באה לידי ביטוי באסטרטגיה מחושבת היטב של הימנעות מאזורים צחיחים מדי אך שמירה וניהול של משאבים סביבתיים, מה שמחייב לא פעם פריסה מרחבית דינמית ורחבה תוך התעלמות דרך קבע מגבולות בינלאומיים. זוהי האידאולוגיה הצנטריפוגלית של חברות אלו, אידאולוגיה המנוגדת בתכלית לזו של המדינה.

מרכזיותה של הניידות או הנוודות בחיי הרועים, התורמת לנטייתם הצנטריפוגלית, מסייעת גם במרכיבים החברתיים של שבטיות ואתניות. סוגיית השבטיות נתפסה על ידי Pounds (1972) וחבקוק (1986) כאחד הכוחות הצנטריפוגליים ההרסניים ביותר. זאת, מפני שהזדהותם של הרועים עם השבט, המטה או הקבוצה החברתית אליה הם שייכים חזקה לאין שיעור מן ההזדהות עם המדינה.

עם זאת, אין לראות בקבוצות נוודים יחידות מונוליטיות מבחינה חברתית. ראשית, השתייכות לשבטים הנה עניין גמיש למדי, ולבקרים צומחות התאגדויות חדשות בין קבוצות כדי להבטיח נגישות למשאבי מים ומרעה. שנית, סיפוח אוכלוסיות חיצוניות לא-נוודיות, כגון הבלה (Bella) שהפכו לעבדים אצל רועי הטוארג (Tuareg) במאלי או "פלאחים" במזרחית, הוא תופעה שכיחה למדי. קבוצות אלו, שסיפוחן היה באונס או מרצון, הפכו לתלויות ברועים המארחים. בכך נוצר ריבוד חברתי שהוא גם בעל ממדים אתניים ולא רק כלכליים (רא' גם Randall, 1984). צורת ריבוד זו

מתבטאת גם בהפרדה חברתית ומרחבית, נוסף על ההפרדה הקיימת בחברות אלה על בסיס שבטי. לכך נודעת משמעות צנטריפוגלית ניכרת. הפרדה זו משפרת את דרכי ניצול משאבי המרעה, אך גם תורמת לשימור לכידות היחידות השבטיות, ובאמצעות פיצול מרחבי - להימנעות מעימותים בין-קבוצתיים או ליישובם בעת הצורך (Rapoport, 1978; קרסל, 1976).

הדחף הצנטריפוגלי החזק בקרב חברות רועים, שהוא תוצאת השילוב בין נוודות, שבטיות ואתניות, מעצב את הדינמיקה המיקומית שלהם, הכרוכה בפיזור נרחב ביותר של מעגלי נדידה. דחף זה גובר על נטייתם הסימביוטית העונתית להימשך למוקדי יישוב, שעלולה להגדיל את כמות המגעים הבלתי רצויים להם עם רשויות המדינה.

ברם, מגמתם הצנטריפוגלית של חברות הרועים יוצרת בסיס לקונפליקט עם המגמה הצנטריפטלית של המדינה. המחלוקת ניטשת בדרך כלל סביב סוגיות מספר. הראשונה בהן קשורה בניהול משאבים. Harbeson (1991) מסביר מדוע רעיית צאן, כצורה מסוימת של ניצול משאבים, מתפרשת לא כהלכה על ידי ממשלות. ראשית, הקניין המשותף של משאבי רעייה (קרקע ולעתים קרובות אף מים) נתפס כשורש התהליך המאפיין חברות נוודים רבות והידוע בשם של "טרגדיית המרעה המשותף" (tragedy of the commons) (Hardin, 1968). שנית, נקיטת אסטרטגיה של גידול יתר של עדרים, הגורמת לדלדול שדות המרעה מביאה לכך, שהרועים-הנוודים נתפסים כמזלזלים בתמריצים של מנגנוני השוק, ולכן גם כמנהלים כושלים של סביבתם. ולבסוף, האופי, ההיגיון והיקף הנדידה של הרועים נתפסים על ידי ממשלות כביטוי לאורח חיים רומנטי ואנכרוניסטי (רי גם Behnke and Scoones, 1993).

החוקרים שאוזכרו לעיל וגם חוקרים נוספים (למשל, Sandford, 1983) מוכיחים שכל הטענות הללו מופרכות מיסודן. מכל מקום, חוקרים אחרים (למשל, Johnson, 1969; Aronson, 1981) מראים כיצד, מן הסיבות שנמנו לעיל כמייצגות את עמדת הממשלות, משאבי רעייה, כגון קרקעות שהן קניין משותף של קבוצות נוודים, מולאמים דרך קבע על ידי המדינה. בתהליך ההלאמה, הגישה למשאבים אלה היא משיקולי נצילות לאומיים, וצרכים לאומיים, וכן עלות-תועלת של המדינה ולא דווקא תועלתם של הנוודים. מה גם שבנקיטת גישה זו מתחמקות ממשלות בדרך כלל ממילוי חובתן לסייע לרועים בפתרון בעיותיהם במסגרת אורח חייהם הנוודי, וזה כשלעצמו מוביל לדחיקתם לשוליים הכלכליים של השוליים המרחביים.

סוגיה נוספת הטומנת בחובה זרעי עימות היא אספקת שירותים ציבוריים לרועים-הנוודים, ובמיוחד שירותי חינוך. חוקרים שונים מציינים שהקניית השכלה פורמלית במסגרת ציבורית-ממלכתית לנוודים גוררת עמה התערבות משמעותית בתהליך הייצור הפסטורלי נוודי (Adaw, 1986; Bahaddy, 1981; Ezeomah, 1979; Gorham, 1980; Nkinyangi, 1981), ולכן גם באורח חייהם, הואיל והיא מוציאה את הילדים ממעגלי הפעילות הכלכלית. המתח בין נוודים לבין רשויות המדינה בזירה זו מזכיר לא מעט את זה הקיים בניהול משאבי רעייה. ממשלות מתייחסות לשירותים כאל מוצרים ציבוריים, שיש לנהלם מתוך שיקולי עלות-תועלת. המשמעות של התייחסות זו היא נטייה חזקה למקסימיזציה של שיקולי יעילות כלכלית באספקת השירותים. נוודים-רועים אכן מגלים בעשורים האחרונים יחס חיובי יותר כלפי רעיון הקניית השכלה וחינוך פורמלי לבני הדור הצעיר. לכן, התנגדותם איננה לעצם הרעיון, אלא לאופן מתן

השירותים, שאיננו הולם בעיניהם מבחינה מרחבית, תפקודית ותרבותית (Meir, 1990). עיקר הבעייתיות הוא אופיים המקובע של שירותים אלה, שהוא האופן המועדף על ידי הממשלות (Gorham, 1978). בעיה נוספת קשורה ברקע השבטי או האתני ומוצאו של סגל ההוראה השונה בדרך כלל מזה של נוודים ונובעת מהיעדר אמון בין שתי הקבוצות - של הנוודים ושל סגל ההוראה - ובעקבות כך לא-היענות לשירותים (Imperato, 1975; Nestel, 1985). בעיה נוספת היא אי-אמון בתכני השירות, בין אם המדובר בתכניות לימודים במתן שירותי חינוך, או בסוגי טיפולים ותרופות במתן שירותים רפואיים וטרינריים (Swift, et al., 1990).

הסוגיה האחרונה הקשורה במתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי היא עצם ההתיישבות והקיבוע של נוודים-רועים ואופיו של תהליך זה. לא כל תהליכי הקיבוע שעברו על חברות נוודים שונות התרחשו ביזמת ממשלות. זלצמן (Salzman, 1980) התווה ארבעה מודלים סיבתיים של קיבוע שמהם רק אחד, אותו הוא מכנה "תבוסה והידרדרות פוליטיים וצבאיים", משתייך לקטגוריה של יוזמה ממשלתית. קטגוריה זו ניתן לחלק לתהליכי קיבוע רצוניים (בשונה מתהליכים ספונטניים) שבהם הנוודים משתפים פעולה עם ממשלתם, ותהליכים שקיים בהם מרכיב בולט של כפייה. תת-הסוג השני, קיבוע כפוי, הוא הצורה הרווחת ביותר של כפיית כוח המדינה על נוודים רועים. כך או אחרת, סוגיית ההתיישבות והקיבוע קשורה עם הסוגיות הקודמות. מבחינתן של ממשלות, ניצול מרבי של המשאבים ואספקת שירותים בטריטוריות המסורתיות של הרועים ייעשה רק כאשר הנוודים מוותרים על אורח חייהם המסורתי ומגבירים את מעורבותם בייצור חקלאי ביישובי קבע. למעשה רווחת הסברה שממשלות מנצלות טיעונים כמו שירותים משופרים, ייצור ואספקת מזון סדירים ובטוחים ואפשרויות שכר רבות ומגוונות יותר בחקלאות מסחרית וממקורות אחרים (Dahl, 1991; Humphrey, 1978; I.L.O., 1967) כצידוק העיקרי לניסיונותיהן ליישב ולקבע את הנוודים.

בשלב זה ראוי לציין שאוכלוסיות נוודים-רועים מסוגלות לממש במידה ניכרת את מגמתן הצנטריפוגלית, גם במסגרת של המדינה המודרנית החזקה. יש עדויות רבות מן המזרח הקרוב ואפריקה שממשלות מסוימות בוחנות מחדש את עצם רעיון הקיבוע ומעלות ספקות האם זהו הפתרון היחיד לבעיות הנוודים. במדינות אחדות גובשו ויושמו תכניות פיתוח, שמטרתן לאפשר את המשכיות נוודות הרעייה או גרסאות מסוימות שלה. בתכניות רבות הושקעו מאמצים באיתורם של מוסדות חברתיים מסורתיים בחברות אלה, שישמשו מנופים ליישום יעיל של התכניות (Stone, 1991; Swift, 1988; Livingstone, 1985). גם אופן אספקת השירותים הציבוריים איננו אחיד. כך למשל, שירותי וטרינריה, בריאות וחינוך ניתנו לנוודים באזורים שונים על בסיס של יחידות ניידות (Swift et al., 1990) ולאחרונה אף הועלה הרעיון להקים רשת של מרכזים מיוחדים לשירותים ציבוריים באזורי המחיה המסורתיים של הנוודים (F.A.O., 1991). מסתבר אפוא שבאמצעות עמידתם העיקשת על המשך קיום הנוודות כאורח חיים, מצליחים הנוודים-הרועים להדוף את המגמה הצנטריפטלית של המדינה ולשמור בכך על אופציית הדינמיות המיקומית-מרחבית שלהם.

המתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי מגיע לשיאו באותן מסגרות של התיישבות וקיבוע שייזומן הוא בידי הממשלה. הסיבה העיקרית לכך היא שהאופן שבו ממשלות תופסות את הנוודים-רועים כמין שחקנים כלכליים בלתי-רציונליים נגרר תדיר גם אל פעילויותיהם המקובעות, כפי שקרה, למשל,

באתיופיה (Harbeson, 1991; Samantar, 1991). ממשלות בדרך כלל אינן נוטות להכיר בכך, שנוודים העוברים לחקלאות מקובעת, נושאים עמם מאפיינים תרבותיים רבים הנובעים מן האידאולוגיה של נוודות-רעייה (Cole, 1981; Frantz, 1975). המאפיינים העיקריים הם נידות, הסתמכות עצמית ואי-תלות. לאלה, כפי שהבהיר דאהל (Dahl, 1991), נודע ערך עליון בקרב אוכלוסיות הנוודים, והם ממשיכים להוות את הרציונל של התנהגותם גם כיושבי קבע. לכן לעתים קרובות נמצא שהם נוטים לעסוק בפעילויות מסוימות כגון מסחר ותובלה (Chatty, 1972-3), שלא לדבר על רעיית צאן מקובעת בקנה מידה מצומצם, תוך כדי שמירה על קשרים הדוקים עם קרוביהם שעדיין מקיימים את נוודות הרעייה באופן מלא. אסטרטגיות אלה, כפי שהסביר מרקס (Marx, 1980), משמשות את הנוודים המתקבעים על מנת להקטין את רמת האי-וודאות הכרוכה בהשתלבות בכלכלה הלאומית החיצונית.

גם אם ערכים נוודיים אלה יעברו מן העולם ביום מן הימים, הם ממשיכים לפי שעה להפיח חיים במגמתם הצנטריפוגלית של הנוודים המתיישבים בשלבים מתקדמים של תהליך הקיבוע. מגמה זו קיימת גם כאשר הם מקבלים עליהם לכאורה את מרות המדינה, אלא שעתה קיום הנטייה הצנטריפוגלית נעשה במסגרות ממוזערות יותר. הנוודים-לשעבר משמרים את יכולתם להפעיל חלופה תרבותית ממוסדת זו כאמצעי לשימור ערכיהם, וזאת הם עושים בכמה אופנים. ראשית, הרועים המתיישבים עשויים לדרוש מסגרות התיישבות שמתאימות למבנים החברתיים והאתניים המסורתיים. מטרתם בכך היא להימנע או לצמצם ככל האפשר עימותים בין-קבוצתיים אפשריים בעקבות הגידול בצפיפות האוכלוסיה בסביבה מיושבת (Harbeson, 1991; Rapoport, 1978). שנית, הם שואפים להמשיך ולקיים אופן והיקף מסוימים של כלכלת מרעה גם זאת על מנת לצמצם את האי-וודאות הכלכלית בסביבה הגאוגרפית והתפקודית החדשה. זה כשלעצמו מוליד בעיה שלישית, והיא החופש להיות מסוגלים לנצל את משאבי הרעייה המסורתיים של קרקע ומים, לרבות ההסדרים המסורתיים לגבי זכויות הגישה אליהם. רביעית, הם עשויים לדרוש אספקת שירותים באופן המספק את צורכיהם החברתיים והתרבותיים, בעיקר בהקשר למיקום מתקני השירותים ולרלוונטיות התרבותית של תכניהם (כגון, תכניות לימודים) על מנת להשיג רמת רווחה מקסימלית. ולבסוף, אם כל הדרישות הללו אינן מתממשות, הם עלולים להפעיל לחצים לחזרתם לנוודות, כפי שאכן קרה כבר במדינות מספר (La Bianca, 1990).

יכולתן של ממשלות לבחון סוגיות אלה גם מתוך נקודת ראותן של אוכלוסיות הנוודים-רועים היא שתקבע את הצלחת שילובן של אוכלוסיית הנוודים בחיי המדינה. סוד השילוב המוצלח הוא יכולתן של חברות אלו להפעיל מרחבית ותפקודית את מגמתם הצנטריפוגלית. דפוס דיאלקטי זה של מערכת יחסים בין הנוודים לשעבר והמדינה מורכב לאין שיעור מהדפוס שהתקיים בעבר, בתקופה שלנוודים-הרועים הייתה שליטה רבה יותר על הטריטוריות שבהן חיו ועל המשאבים המצויים בתוכן. דפוס יחסים מורכב זה גם מרמז על כך שבמדינות רבות באסיה, באפריקה ובמזרח הקרוב נוודים-מתקבעים כמו גם קרוביהם הנוודים, מצויים היום בעמדה טובה יותר להיחלצות מן השוליים (de-marginalization) ולהשתלבות חברתית, כלכלית ופוליטית הרמונית יותר במדינה המודרנית.

בדווי הנגב והמדינה

שני רעיונות עיקריים עומדים בבסיס הניתוח שלהלן. הראשון - שמקור המתח בין הבדווים והמדינה הוא העימות בין אידאולוגיה נוודית צנטריפוגלית לבין המושגים והמגמות הצנטריפטליים של המדינה; התוצאה עלולה להיות צמיחת כוחות הפועלים במנוגד בעיצוב המרחב. השני - שתהליך שינוי אינו מונע בהכרח רציפות תרבותית. אלמנטים תרבותיים שננטשו לכאורה, אולי בעצם נשמרו כאופציות ממוסדות במאגר הניתנות להפעלה מחודשת בעת הצורך. הוא הדין לגבי הכוח הצנטריפוגלי של הנוודים רועי הצאן במדינה מודרנית חזקה. היה סביר להניח שהכוח הצנטריפטלי של המדינה יגבר על הכוח הצנטריפוגלי של אוכלוסיית הנוודים רועי הצאן ושמגמות התפרסותם ברמת המקור ישתנו בהתאם לציפיות המדינה. אך בגלל מגמתה הצנטריפוגלית המתמדת, בתור אופציה ממוסדת במאגר, חברת הנוודים אינה נחלשת. היא מסוגלת לעמוד בפני הכוח הצנטריפטלי של המדינה, אפילו בשלב שלאחר הנוודות. למרות תהליכים כמו היחלשות השבטיות, אינדוידואליזציה ותלות הולכת וגוברת במדינה, לחברה הנוודית-לשעבר היכולת להפעיל מחדש את האופציה הצנטריפוגלית ברמות המקור והמיקרו ובצורות מרחביות ותפקודיות שונות. המתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי הופך אם כן למושג-על מתאים לדפוסים התרבותיים-מרחביים הישנים והמתחדשים של חיי רועי הצאן הנוודיים-לשעבר במדינה מודרנית.

המחקר הנוכחי בוחן את התחדשות הנטייה הצנטריפוגלית על ידי ניתוח המתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי בין הבדווים לבין ממשלת ישראל. היבטים רבים מאוד של נושא הדיון קשורים בתהליכים ובעיות הכלליות או הספציפיות יותר של השינוי התרבותי-מרחבי של הבדווים, תהליכים ובעיות שנידונו בהקשרים אחרים (Meir, 1997). במשך השנים החרף המתח עד לרמה של עימות מתמשך, המתבטא במחאות ההולכות ומתחזקות של הבדווים נגד הממשלה. לדעת כותב המאמר, מחאה זו מחלישה את כוחה הצנטריפטלי של המדינה ומגדילה את האיוון בין כוח זה לבין מגמתם הצנטריפוגלית של הבדווים. הדיון המובא להלן עוסק בנושאים מספר: הסוגיות המרכזיות המזינות מתח זה במשך עשרות שנים; התפתחותן של מחאות והתארגנויות לפעולה בקרב הבדווים לגבי סוגיות רחבות יותר וספציפיות יותר, וביטוי המרחבי-תפקודי של הכוח הצנטריפוגלי הנולד ממתח זה.

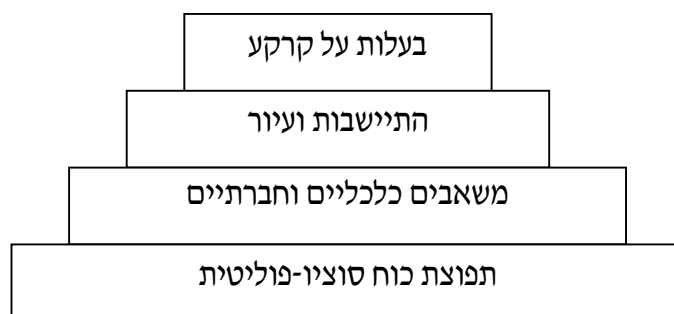
1 מוקדי המתח בין הבדווים לבין המדינה

הדיון התיאורטי לעיל הציג את מערכת היחסים ואת המתחים שבין רועי הצאן הנוודים לבין המדינה בהקשר אוניברסלי. מלבד להקשר זה, קיים גם ההקשר הספציפי יותר שבו התפתחה החברה הבדווית בת-זמננו בנגב, הקשר המתאפיין גם בהיבט הפוליטי של העימות הישראלי-ערבי (Meir, 1997). מכיוון שממדים אוניברסליים וספציפיים מרכיבים את המתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי בין הבדווים לבין מדינת ישראל, קשה לקבוע אם - או באיזו מידה - יוזמה או פעולה מסוימת שהבדווים נוקטים כביטוי לנטייתם הצנטריפוגלית, אמנם שואבת את השראתה מהעימות הישראלי-ערבי. דומה שלמרות סירובם של הבדווים להתייחס לשאלה זו, היא מהווה מרכיב כלשהו במוטיבציה שלהם. זו קיימת בה-במידה לגבי רשויות המדינה. לכן, כל פרשנות בדיון שלהלן לגבי שאלות אלה או רובן חייבת להביא בחשבון גם את נוכחותו המתמדת של הקונטקסט הגאופוליטי ברקע הדברים.

בהיררכיה של הסוגיות המולידות את המתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי (איור 1), כל מפלס קשור לאלה שמעליו וגם לאלה שמתחתיו. בהיררכיה זו, המפלס העליון הוא הסוגיה המרכזית: הסכסוך על הבעלות על הקרקע. אף-על-פי ששורש סוגיה זו טמון בחלקו בהקשר הספציפי של העימות הישראלי-ערבי - היא גם בעלת אופי אוניברסלי היות ונוודים במדינות רבות בעולם מתמודדים עם אותה הבעיה - הבעלות על קרקעות. הסוגיה הנמצאת במפלס הבא היא תכנית ההתיישבות הממשלתית לבדווים, עיצובה של מדיניות העיור הממלכתית ויישומה של מדיניות זו, תהליך שתחילתו באמצע שנות הששים. המפלס הבא כולל את העניינים האלה: הקצאת משאבים לבדווים, במסגרת יציקת תכנים בתהליך ההתיישבות הממוסד. אלה הם משאבים כלכליים בתחומים כגון אגרו-פסטורליזם והזדמנויות תעסוקה ומשאבים חברתיים בתחום של מתן שירותים ציבוריים. המאבקים הפנימיים בתוך חברת הבדווים על משאבים אלה מובילים אותנו למפלס הבא: חלוקת כוח חברתי-פוליטי בתוך החברה הבדווית.

חשוב לציין שהיררכיה זו היא כרונולוגית רק באופן חלקי, הואיל והיווצרותן של כמה סוגיות במפלסים הנמוכים קדמה להיווצרותן של סוגיות אחרות במפלסים העליונים. אף-על-פי שהסוגיות המרכזיות האלה כבר נידונו בצורה די מפורטת (Meir, 1997), תינתן להן כאן פרשנות מחודשת בהקשר של העימות עם המדינה. למעשה, כל סוגיה כוללת סוגיות מספר ספציפיות יותר הקשורות זו בזו ואשר נובעות מאותו מקור: המתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי.

איור 1: מימדים עיקריים של המתח בין הבדווים והממשלה

הבעלות על הקרקע

הבעלות על הקרקע הפכה לסוגיה מרכזית אצל בדווי הנגב עם קום המדינה, אך ניצניה היו קיימים כבר לפני 1948. תהליך ההפרטה של קרקעות שבטיות על ידי משפחות בודדות החל עוד בתקופת האימפריה העות'מאנית במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה. תהליך זה נמשך בתקופת המנדט בארץ ישראל באמצעות יוזמות פרטיות וממשלתיות לקביעת בעלות רשמית על קרקעות. בין הקטגוריות השונות של קרקע בחוק הקרקעות העות'מאני משנת 1858, הבעייתית ביותר הייתה "מוואת", כלומר קרקע אשר אינה נמצאת באופן רשמי בבעלות פרטית או ציבורית. קרקע בקטגוריה זו הפכה לרכוש המדינה, והזכות לעבד את האדמה או לגדל צאן או בקר עליה הייתה מותנית בקבלת היתר מהשלטונות (Graham-Brown, 1980; Granot, 1952; Lewis, 1987).

על אף התיקון לחוק מ-1921, שלפיו עיבוד קרקעות מוואת אינו מעניק זכויות בעלות, אפשרו השלטונות הבריטיים לבדווים זכות בעלות, בתנאי שזו נרשמה במשרד לרישום קרקעות. אך הבדווים מצדם לא תמיד הזדרזו לרשום את קרקעותיהם משתי סיבות: רישום זה סתר את המערכת הפנימית המסורתית שנהוגה בחברה הבדווית הנוודית לגבי הוכחת בעלות וכן החשש מהטלת מסים. אי לכך רוב קרקעות הבדווים סווגו בתור מוואת, אך עובדו ללא הפרעה כלשהי מצדה של הממשלה (אל-עארף, 1937). אחרי קום המדינה נותרו שתי בעיות: האחת - השלטונות המנדטוריים הבריטיים לא הספיקו עד 1947 להשלים את יוזמותיהם, לרבות סקר הקרקעות בנגב, ואילו האחרת - לאחר קום המדינה אימצה ממשלת ישראל את החוק העות'מאני.

ישובם מחדש של הבדווים לאחר 1949 באזור הסייג שבצפון הנגב התבצע לא מצרכים ביטחוניים בלבד, אלא גם מטעמים של מניעת התיישבות בדווית על קרקעות מוואת שהפכו לאדמות מדינה בביקוחו של מינהל מקרקעי ישראל. היום מחזיק המינהל בכתשעים אחוז מאדמות הנגב ובחמישים וחמישה אחוז מהקרקעות שבאזור הסייג. בעיני הבדווים, אדמות אלה, במיוחד אדמות הסייג, שייכות להם לפי חוקי הבעלות הבדווית המסורתית (איור 2). קיימות שתי קטגוריות של תובעים לבעלות על הקרקע בקרב הבדווים: בדווים שלא הועברו מאדמותיהם, כי

האדמות נכללו בתוך הסייג, ובדווים שהועברו לסייג מאזורים אחרים בנגב. שתי הקבוצות גם יחד נתונות בסכסוכי בעלות על קרקעות עם המדינה (בן-דוד, 1995 ; בן-דוד, 1996). הקבוצה הראשונה, התובעת בעלות בהתאם לכללי הבעלות הבדווית המסורתית, מורכבת בעיקר מבדווים "אמיתיים". הקבוצה השנייה, המבססת את תביעות הבעלות על כך שהקרקעות נמצאות בידיה מכוח החזקה מאז תחילת שנות החמישים, מורכבת הן מבדווים "אמיתיים" והן מבדווים "פלאחים". כפי שנראה להלן, הבעלות על הקרקע הפכה למוקד של מתחים ושל עימותים קשים ומרים עם הממשלה, במיוחד בעשרים השנים האחרונות.

איור 2: אזורי תביעות בעלות ומרעה של הבדווים

מקור : מעובד מנתונים של ועדת ההיגוי לקדמת הנגב, 1991.

התיישבות ועיור

תהליך קיבוע הבדווים הוא בשנות החמישים והשישים עם יישובם באזור הסייג. בתחילת שנות השישים, התיישבות ועיור ביחד הפכו לסוגיה בפני עצמה והלחצים של האוכלוסייה הבדווית להתפרס על קרקעות נרחבות יותר בתוך הסייג הביאו לעימות של ממש עם מדיניות פיתוח הנגב של ממשלת ישראל. כדי להגן על אדמות המדינה מחדירה בדווית נוספת, הוחל בביצוע מדיניות של עיור מתוכנן. מדיניות זו חתרה להקמתן של עיירות, שיאכלסו את הבדווים אשר יועברו מהקרקעות השנויות במחלוקת. ברם, תהליך הקיבוע החל למעשה כבר קודם לכן והפך אפוא לחלק ממאגר האופציות התרבותיות הממוסדות שהחברה הבדווית בנתה לעצמה. לכן המתחים בינה לבין המדינה לא התמקדו בשאלת הקיבוע עצמה, עמו היו הבדווים מוכנים להסכים, כי אם בדרך הביצוע של מדיניות הממשלה. הבדווים ראו סוגיה זו כקשורה בעצם לשתי סוגיות עקרוניות יותר: הכרת הבעלות על הקרקעות בכפריים הרבים הפזורים בסייג והקצאת משאבים כלכליים וחברתיים לטובתם. הסוגיה הראשונה כבר נידונה לעיל; השנייה תידון להלן.

אף-על-פי שההתיישבות הפכה לאופציה תרבותית ממוסדת (כלומר שהיא מקובלת על רוב בני החברה הבדווית), היא היוותה שינוי משמעותי ביותר בחיי הבדווים, במיוחד לאור ההקשר הגאופוליטי שלה. הסוגיה הייתה נושא לדיונים נוקבים בעשורים האחרונים בקרב אנשי אקדמיה ופקידים ממשלתיים, ברמה המקומית וברמה הבינלאומית, בספרות המקצועית ובאמצעי התקשורת. הדיון הנוכחי אינו בא לסקור ויכוח מתמשך זה, אלא מבקש להבליט את המוקדים העיקריים של המתח בין הבדווים לבין המדינה הכרוך בתהליך ההתיישבות.

הבעיה המרכזית היא אופיים של היישובים הבדווים. ממשלת ישראל, בדבקותה במדיניותה הצנטריפטלית, ניסתה לצמצם עד למינימום האפשרי את שטח האכלוס של הבדווים כדי להעמיק את השליטה הפוליטית עליהם, וכדי להקטין ככל האפשר את עלותן של התשתיות הפיזיות והחברתיות במקומות האיכלוס. בתחילת שנות השישים, הממשלה הייתה נכונה להתיר הקמתם של שלושה יישובים בלבד לאוכלוסייה הבדווית. כל יישוב כזה, עירוני-למחצה באופיו, נועד לאכלס כמה עשרות אלפי בדווים. הבדווים מצדם לא ראו בעין יפה הקמתן של עיירות בעלות צפיפות גבוהה, גם לא את גודלם ומספרם של יישובים כאלה. עמדה זו משתקפת בעובדה שאפילו היום רק כחמישים אחוז מהאוכלוסייה הבדווית, רובם "פלאחים" חסרי קרקעות, מתגוררים בעיירות אלה.

תהליך ההתיישבות התעכב בגלל התנגדותם של הבדווים לעקרונות הראשוניים של תכנון פנימי בעיירות, התנגדות שצמחה מהסוגיה הבלתי פתורה של מספר העיירות וגודלן. בעיקר משקולים טריטוריאליים וחברתיים-פוליטיים פנימיים היו הבדווים מודאגים במיוחד הן מהעירוב השבטי שיוטל עליהם בעקבות העיור הכפוי והן מהשלכות העירוב הזה. מלבד זאת, אף כי בשנים הראשונות הם לא עסקו בשאלות הנוגעות לבסיסן הכלכלי של העיירות או בתשתית הפיזית, שני נושאים אלה הפכו למשמעותיים בשני העשורים האחרונים. נושאים אלה הפכו לבעייתיים ככל שהתמעטו ההזדמנויות האגרו-פסטורליות המסורתיות בעיירות מבלי שהועלו חלופות מקומיות

ממשיות, וככל שהדרישות לאלמנטים המודרניים של סגנון חיים איכותי בתוך העיירות מחליפות את ערכי התרבות הפסטורליים-נוודיים המסורתיים.

בעיית הממשל המקומי בעיירות קשורה בכל הסוגיות שהוצגו לעיל, אף שהיא ממוקמת במפלס התחתון של ההיררכיה שתוארה לעיל. בעיה זו צצה כאשר תהליך העיור-למחצה החל לצבור תאוצה ואוכלוסיית העיירות החלה לצמוח. בשנות השמונים המוקדמות הייתה רהט לעיירה הבדווית הראשונה שהפכה למועצה מקומית. עם זאת, ראש המועצה, חלק מחבריה והפקידים היו יהודים שמינה משרד הפנים, לעומת מספר קטן של נציגים בדווים. מצב דברים זה הבטיח שהניהול המוניציפלי יישאר בידי משרד הפנים, כלומר בידי המדינה. שיטה זו של ניהול מוניציפלי מקובלת אמנם גם ביישובים יהודיים חדשים כאמצעי המכוון את היישוב הצעיר לעבר מסלול הפיתוח התקין עד לקבלת אישור ממשל הפנים לכינונו של ממשל מקומי ולעריכת בחירות מקומיות. במה שנוגע לבדווים, נראתה מדיניות זו נוחה במיוחד בעיני הממשלה, כמנגנון שליטה אזורי יעיל במקום הממשל הצבאי שבוטל באמצע שנות השישים. אפילו כיום, אין הממשלה ממהרת לוותר על שליטתה באוכלוסייה הבדווית ובענייניה של אוכלוסייה זו, ודפוס זה של ניהול מוניציפלי הפך אפוא לנורמה בעיירות הבדוויות, במועצות האזוריות הבדוויות וברשויות המקומיות הנוספות שקמו לאחרונה עם ביטול המועצות האזוריות.

על רקע הבעיות הקשורות במספרן ובגודלן של העיירות הבדוויות, בתכנון הפנימי באופן הכלכלי ובדרך ניהולן, התעוררה סוגיית היישובים הבלתי-מוכרים. מושג זה נולד אצל הבדווים בשנים האחרונות, כדי לתאר את הכפריים הרבים אשר קמו בצורה ספונטנית באזור הסייג מאז קום המדינה. המושג משמש גם אמצעי להבחין בין יישובים אלה לבין אלה אשר תוכננו, הוקמו והוכרו על ידי משרד הפנים. בניגוד למושג "יישובים בלתי-מוכרים", הביטוי "יישובים ספונטניים" - שהיה שגור על לשונם של פקידים ממשלתיים - עבר גלגולים אחדים בשנים האחרונות: במהלך שאפשר אולי להגדירו כבלתי-מודע ובלתי-פורמלי, הוחלף הביטוי במילה "פזורה" ולאחר מכן: ב"פריפריה". ייתכן שמקור ההשראה לשינויים במינוח אלה היה ניסיונותיה של הממשלה להאיץ את קצב ההגירה של הבדווים מהיישובים הבלתי-מוכרים לעיירות המוכרות. כך חותרים השלטונות להציב את היישובים הבלתי-מוכרים בשוליים של החברה הבדווית על ידי הבלטת איכות החיים בעיירות בזכות השירותים המשופרים ותנאי המגורים הטובים בהן.

עם זאת, הבדווים שחיים עדיין בפזורה מודעים לבעיות הרבות שתושבי העיירות מתמודדים אתן (ר' גם בן-דוד, 1993), בהן: היעדר אפשרויות תעסוקה מקומיות, יוקר מחיה גבוה יותר בגלל מסים עירוניים ובגלל צרכים חומריים רבים יותר, החרפתם של מתחים בין-שבטיים בתוך סביבה עירונית צפופה, והשלכותיהם של השינויים במעמדם וברוחותם של הקשישים, של הנשים ושל הילדים על החברה הבדווית - נושא שכבר נידון בהרחבה אצל Meir (1997). מודעות זו יש לה קשר לסירובם של הבדווים לפנות את הקרקעות שהם טוענים לבעלות עליהן עד שלא ימצא פתרון משביע רצון לסוגיית הבעלות. בעיני הבדווים, מגרעות החיים בעיר גדולות מהיתרונות. לפיכך הם נוטים להדוף את ניסיונות הממשלה להעבירם לעיירות על ידי ביטול הלגיטימציה של חיים בפזורה. למעשה, האוכלוסייה הבדווית בפזורה גדלה והולכת (בעקבות ריבוי טבעי), ולאחרונה היא משתווה להיקף האוכלוסייה הבדווית בנגב ערב ההגירה הנרחבת לערים בסוף שנות השבעים. אך למרות הגידול הניכר באוכלוסייה, יישובי הפריפריה עדיין אינם זוכים להכרה מצד ממשלת ישראל.

הקצאת משאבים

סוגיית הקצאת המשאבים קשורה ישירות בסוגיות הקיבוע והעיוור. מדובר בשני סוגים של משאבים: כלכליים, כלומר במישורים של אגרו-פסטורליזם ואפשרויות התעסוקה, וחברתיים - במישור השירותים הציבוריים. על ידי עידוד כינוסם של הבדווים בעיירות, שאפה הממשלה לא רק להקטין את עלותן של התשתיות הפיזיות, אלא גם להשתלט באופן מרבי על קרקעות בתוך הסייג, ולייעד אותן לפרוייקטים צבאיים ואזרחיים שלא היו קשורים כלל לאוכלוסייה הבדווית. לכן, נוסף על הסדרת חקלאות הבעל, הטילה הממשלה הגבלות חמורות על היקף שטחי מרעה וכן בנושאים כגון גידול עדרים והחזקת בעלי חיים מסוגים שונים, במיוחד עזים שחורות, שעד תחילת שנות השמונים נחשבו בטעות, כטענת פרבולוצקי (1991), כמזיקות לסביבה.

מדיניות זו הביאה לצמצום ניכר בפעילויות רעיית צאן ובחקלאות בעשורים האחרונים. בדווים רבים המשתמשים באדמות מדינה בפזורה וכן אלה המתגוררים בעיירות ועוסקים בפעילויות כלכליות אלה במקומות אחרים, נדרשים כולם לפנות למינהל מקרקעי ישראל ולמשרד החקלאות ולחדש מדי שנה את הרישיונות לשימוש בשדות מרעה, לגידול בקר וצאן ולחכירת קרקעות לחקלאות בעל חריבה (Abu-Rabia, 1994). אך רישיונות אלה אינם מזכים את הבדווים בפיצויים מהמדינה במקרה של אסון טבע. אשר לחקלאות בעל, מתן פיצויים חל רק על קרקעות הנמצאות מצפון לקו הבצורת שקבע משרד החקלאות, וקו זה נמצא מצפון לקרקעות הבדווים בנגב. בידי הסיירת הירוקה, יחידה מיוחדת שהקים משרד החקלאות ב-1976 כדי לפקח על השימוש בקרקעות באזורים פתוחים, הופקדה בין היתר הסמכות, לפקח על פעולות אגרו-פסטורליות ועל פעילויות אחרות (כגון בנייה בלתי חוקית) של הבדווים בנגב. פעילותה של הסיירת הירוקה נודעה לשמצה בקרב הבדווים, ונמתחה עליה ביקורת חריפה הן באמצעי התקשורת והן בחוגים אחרים (Maddrell, 1990).

נוסף על אדמות המוואת, הפכו גם מקורות המים לרכוש המדינה על סמך חוקים מספר, שענינם קידוחי מים וצריכת מים. לכן, הקצאת משאבי מים לבדווים תלויה לחלוטין בנכונות המדינה לפתח תשתית של צנרת. כמובן, אספקת מים לשימוש ביתי בעיירות איננה סוגיה בפני עצמה, ובדרך כלל התושבים שבעי רצון מהשירות שהם מקבלים שם (ר' למשל Dinero, 1995), כך גם המצב בכמה מיישובי הפזורה, למרות העובדה שאינם מוכרים. אך בעוד שהעיירות מחוברות לרשת מים מרכזית, רוב היישובים הבלתי-מוכרים משיגים את מימיהם מברזים הצמודים לצינורות המרכזיים, והתושבים מובילים את המים לאתרים השונים בטרקטורים ובמכליות פרטיים. עקב מספרן הרב של חלקות הקרקע בעלות מערכת השקיה פרטית שאינה מוכרת רשמית לצורכי הקצאת מים, אספקת מים ליישובים בפזורה עדיין בעייתית ביותר. בעיה זו חריפה במיוחד למאות הבדווים הנוודים-למחצה שמתגוררים ברמת הנגב. בדווים אלה מסרבים בעקשנות לנטוש את האזור על אף ניסיונותיה הרבים של הממשלה לחסום את גישתם לבארות מים מקומיות שהם תובעים בעלות עליהן.

סוג אחר של משאב פיזי תשתיתי הוא חשמל, שאספקתו היא סוגיה בפני עצמה. בדומה לרשת אספקת המים, העיירות הבדוויות מחוברות גם לרשת החשמל. אספקת החשמל היא בעיה ליישובים בלתי-מוכרים בפזורה שאינם זכאים לקבל שירות זה. תושביהם נאלצים להשתמש

בגנרטורים ביתיים יקרים, מסוכנים ובלתי-אמינים, שלרוב מופעלים ומתוחזקים על ידי כל בני המשפחה המורחבת. הגנרטורים מספקים תאורה בבתיים ומאפשרים שאיבת מים מבארות ומבורות מים הנמצאים בבעלות המשפחה המורחבת בהתאם לחוק הבדווי המסורתי. עד לאחרונה לא מיהרו השלטונות לחבר לרשת החשמל גם את אותן עיירות שזכו להכרה, שנכללו באחת המועצות האזוריות.

סוגיה חדשה יותר היא היעדרן של מערכות ביוב מרכזיות בתוך העיירות אשר נבנו מלכתחילה לפי תכניות בעלות פריסה רחבה. פריסה רחבה מייקרת מאוד את הקמתה של מערכת ביוב מודרנית, ורק בזמן האחרון התחילה הממשלה להקצות כספים לרשויות המקומיות הבדוויות לבניית מערכות מסוג זה. לפיכך בתים פרטיים עדיין משתמשים בבורות ספיגה. לאור הנורמה של משפחות גדולות הרווחת אצל הבדווים, ולאור המדיניות הרשמית של ריכוז האוכלוסייה הבדווית במספר קטן של עיירות, טכנולוגיה פרימיטיבית זו עלולה להוות בעתיד מפגע תברואתי וסביבתי חמור.

אשר לתחום התעסוקה, הממשלה לא גיבשה כל תכנית תעסוקה ייחודית עבור הבדווים, תכנית שתפצה אותם על אבדן מקורות פרנסה פסטורליים וחקלאיים. יתר על כן, בתקופת הממשל הצבאי בשנות ה-50 וה-60 הוטלו על הבדווים הגבלות תנועה ותעסוקה, שעיקבו לא מעט את השתלבותם בכלכלת השוק שמחוץ לאזור הסייג. עם ביטולן של ההגבלות בשנות החמישים המאוחרות, נאלצו הבדווים לאתר בכוחות עצמם מקורות תעסוקה בנגב ובמקומות אחרים בארץ. בשלב מאוחר יותר, התפיסה שביסוד תכנון העיירות הבדוויות התייחסה אליהן כאל "יישובי חדר שינה" (קפלן ואחרים, 1979) הנטולים כל בסיס כלכלי. הפרדתה של התעסוקה מהסביבה הביתית, במיוחד בתנאים של בחירה מוגבלת, היא בעיה בעלת השלכות חברתיות ותרבותיות הרסניות למדי עבור הבדווים (Dinero, 1995). לאור אפליה מסוגים שונים - על פי טענותיהם של הבדווים (למשל, אל-הוזייל, 1994) - וכן לאור התפתחותה האטית של מערכת החינוך, נתקלים הבדווים בכמה בעיות קשות: נגישות מצומצמת לשוק העבודה, שיעור אבטלה גבוה ומקורות קיום מצומצמים. התסכול הנובע ממצב זה חריף יותר בעיירות, כי שם רמת הציפיות של התושבים גבוהה יותר מאשר בפזורה.

כפי שכבר הודגם על ידי Meir (1990), מתן שירותים (במובן של הענקת משאבים חברתיים לבדווים) היא סוגיה בעייתית מכמה בחינות - זמינות מרחבית, נגישות פונקציונלית והתאמה תרבותית. יש לזכור ששירותים אלה נועדו להחליף את המוסדות החברתיים המסורתיים, שתפקידם היה לאפשר חיברות ורווחה במישור האישי בחברה הבדווית, ואשר הולכים עתה ונעלמים. לפי המדיניות הממשלתית המוצהרת, יישובים בלתי-מוכרים בפזורה זכאים לשירותים מוגבלים בלבד, מה שמחריף את הבעיות החברתיות ביישובים אלה. בגלל מדיניות זו נוצרים פערים איכותיים גדולים בשירותי חינוך, בריאות ורווחה בין תושבי היישובים הבלתי-מוכרים לבין תושבי העיירות הבדוויות, לא כל שכן בהשוואה לאוכלוסייה היהודית. כידוע, רמת השירותים בעיירות הבדוויות נמוכה מזו שמקבלים היישובים היהודיים (Meir, 1997). לכן, ככל שהבדווים משתלבים במערכות כלכליות-חברתיות אזוריות וגדלה נגישותם למוסדות להשכלה גבוהה - הם מודעים יותר ויותר לפער בין ציפיותיהם בנוגע לרמת השירותים שהממשלה מעניקה לבין המציאות בפועל.

חלוקת כוח חברתי-פוליטי

ההיקף המוגבל של משאבים כלכליים וחברתיים שהמדינה מספקת לבדווים יוצר תחרות ומאבקים חריפים על חלוקתם בתוך החברה הבדווית. מאבקים אלה הולכים ותופסים את מקומה של התחרות המסורתית בחברה זו על משאבים אגרו-פסטורליים שלפי התפיסה הבדווית, מוענקים שווה בשווה ובחינם על ידי אללה. בעבר הייתה התחרות חד-ממדית והתנהלה בעיקר במישור הבין-שבטי. אך על רקע התמורות הרבות שתוארו בפרקים הקודמים, לובשת התחרות אופי רב-ממדי.

בדרך כלל, ברמת המקרו, קווי התחרות העיקריים עדיין חופפים את החלוקה השבטית המסורתית. עם זאת, מלחמת העצמאות יצרה נסיבות שחייבו לדעת השלטונות פריסה מחדש של השבטים ושל שרידי השבטים תחת פיקוחו של הממשל הצבאי (מור, 1971; מרקס, 1974). תהליך זה חולל יריבויות ותחרות שבטיות, אשר לעתים גם חצו קווי קשרי דם. יתר על כן, לאור תהליכי האינדיווידואליזציה של הפרטת זכויות למשאבים משפחתיים ושבטיים ולאור האינדיווידואליזציה החברתית של תהליך ההתפתחות החברתי מן המשפחות המורחבות אל משפחות גרעיניות (Meir, 1997), נוצרו תחרויות ומאבקים גם בין משפחות לבין מנהיגים שבטיים. נוסף לכול התפתחה תחרות בין הדור הצעיר לבין הקשישים. וכמו כן צמח עימות בין הבדווים "האמיתיים" לבין הבדווים "הפלאחים". מקורותיו ההיסטוריים של עימות זה הוא במעמד החברתי הנחות של "הפלאחים" וחתירתם כיום להכרה חברתית ואולי אף לעמדות שליטה בחברה הבדווית.

נראה, אפוא שברקע המאבקים בין הבדווים על חלוקתם הפנימית של משאבים, קיימים המאבקים על חלוקת העצמה החברתית-פוליטית. מאבקים אלה עצמם הפכו למוקד של מתיחות בין הבדווים לבין המדינה. בשנים הראשונות לאחר קום המדינה ניצלה הממשלה יריבויות פנימיות כדי להגביר את שליטתה באוכלוסייה הבדווית וכדי להשיג שיתוף פעולה מצדם, בעיקר באמצעות קואופטציה. מעבר לסמכות הכללית ולאחריות הכללית אשר הוענקו לשייחיים בתחומים כמו דיווח על לידות ועל מקרי פטירה וראשות ועדות חינוך שבטיות, ניתנה לשייחיים השבטיים שליטה - (לעתים על בסיס סלקטיבי למדי) על ברזי מים שהתקנה המדינה; על מתן רישיונות למרעה, לגידול צאן ובקר, לתעסוקה, לנסיעות, ולפעילויות כלכליות שונות; וכן על מתן רישיונות לבניית בתים ומוסדות ציבוריים שונים (למשל בתי ספר ומרפאות). במקרים רבים, חילקו השייחיים את הרישיונות (גם כאן באופן סלקטיבי) לקרובי משפחה או למקורבים אחרים. לעתים קרובות סירבו השייחיים להעניק רישיונות כאלה לבני משפחה רחוקים או שחייבו אותם בתשלום ובכך יצרו לעצמם מקור נוח להכנסה נוספת.

אפליה פנימית בחלוקת משאבים, תחילה במשאבים אגרו-פסטורליים ואחר כך במשאבים חברתיים, התפתחה גם בין השבטים וגם בתוכם. במשך הזמן, מערכת זו של חלוקת משאבי מקרו ומיקרו יצרה מתחים פנימיים אשר כוונו גם כלפי המדינה ויצרו באופן הדרגתי סוגיה כבדת משקל. בשלב מאוחר יותר, הצטרפה סוגיה זו למתחים בין הבדווים לבין המדינה על הקצאתם החיצונית של משאבים ועל חלוקתם בין כל בני החברה הבדווית, כפי שנראה להלן.

עוד סוגיה, הקשורה בזו שקדמה לה, היא הקואופטציה, המתבצעת אף היא על בסיס סלקטיבי באמצעות החלפתם או מינויים הרשמי של שייחיים שבטיים או של אישים אחרים בהיררכיה השבטית. מהלכים אלה נועדו לשרת את האינטרסים של המדינה, במיוחד בשתי תקופות חשובות: בשנות החמישים כאשר היה צורך חיוני בשמירת הביטחון בנגב ובשלב מאוחר יותר כאשר היה צורך לרתום את הבדווים לרעיון של מגורים במסגרות עירוניות. התערבות זו של המדינה בענייניהם של הבדווים, אשר מנעה מהם שימוש במבנה הפוליטי הפנימי המסורתי, הפכה למוקד של מתיחות. בשנים האחרונות צמחה גרסה נוספת של קואופטציה הקשורה ברשויות מוניציפליות בדוויות מקומיות ואזוריות, בניהולן העצמי ובהכרה רשמית בכינון של רשויות חדשות.

התפתחותה של המחאה הבדווית

הסוגיות אשר נידונו לעיל משקפות את ניסיונותיה של המדינה להטיל שליטה צנטריפטלית על הבדווים. שליטה זו, הלוכשת צורות מרחביות ותפקודיות גם יחד, משפיעה לרעה על יכולתן של קבוצות בדוויות לממש את שאיפותיהם בנושאי ההשתכנות באזורים מסוימים, אופיים של יישובים בדווים ואורח החיים ביישובים אלה. סוגיות אלה, שמקורן בעיקר במתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי, החריפו בצורה ניכרת את המתיחות שבין הבדווים לבין ממשלת ישראל. בתקופה הממשל הצבאי (עד אמצע שנות השישים) הייתה המדינה מסוגלת לדכא את ביטוייה של מתיחות זו. לכן, למעט עימותים עם מסתננים בדווים לאורך הגבולות ועם מספר קטן של קבוצות במקומות אחרים בנגב, ולמעט בקשות הסיוע ששבטים מסוימים הפנו אל הקיבוצים ששכנו בסביבתם לפני יישובם מחדש באזור הסייג (Meir and Zivan, 1998) - מחאות בדוויות אזרחיות בשנים הללו היו בעלות אופי מינורי.

המחאה הבדווית האזרחית התחילה לצמוח החל ממחצית שנות השבעים, ואפשר להצביע על כמה אירועים ותהליכים אשר הניעו אותה, בראש ובראשונה, היישום המזורז של מדיניות הממשלה בתחום העיור. כתוצאה מכך, תוך שלושה עשורים נוצר גל שני של מערבולות מרחביות ותפקודיות בחברה הבדווית (לאחר הגל הראשון שהתרחש בעת יישובם מחדש באזור הסייג בתחילת שנות ה-50). שנית, באמצע שנות ה-70 חלף יותר מעשור של חופש מהגבלות הממשל הצבאי ועקב כך התרחבו מגעיהם של הבדווים בנגב עם האוכלוסיות היהודיות והערביות בישראל. לתהליך זה קשורה התפתחותה, אמנם המוגבלת עדיין, של זהות אזרחית בקרב הבדווים על חשבון זהותם האתנית (Fenster, 1995). בנסיבות אלה, גדלה והולכת האסרטיביות של הבדווים, במיוחד לאחר היווסדה של האגודה לזכויות הבדווים בשנת 1974. מגמה זו קיבלה חיזוק ניכר ב-1976, כאשר הקהילה הערבית-הישראלית ארגנה לראשונה את "יום האדמה" - מחאה קיבוצית בנושא הפקעת קרקעות ערביות על ידי המדינה. מחאות בדווי הנגב באירוע זה היו אלימות במיוחד. מחאת "יום האדמה", שהפכה לנקודת מפנה בביטוי ההתנגדות של הערבים הפלסטינים בישראל בנושאים שונים (Yiftachel, 1995), הפכה מאז לאירוע שנת.

כדי להתחקות אחר התפתחותה וממדיה של המחאה הבדווית, נערכו שני סקרי גישוש. הסקר

הראשון (בן-דרור ומאיר, 1995) עסק במחאות כפי שדווחו באמצעי התקשורת מאז 1976, ואילו הסקר השני (סייף ומאיר, 199) עסק בהקמתם של ארגונים וולנטריים בחברה הבדווית. ככל הנראה קיים קשר בין שני התהליכים האלה. למרות טיבם הגישושי של סקרים אלה ולמרות הבעיות המתודולוגיות הכרוכות בדיווחים בעיתונות - הממצאים מציגים תמונה ברורה למדי על התפתחות תהליך המחאה בקרב החברה הבדווית.

קיימות צורות שונות של מחאה בדווית: מסיבות עיתונאים, שתדלנות אצל פוליטיקאים יהודים וערבים, הגשת עתירות וערעורים לבית הדין הגבוה לצדק, הפגנות, השבתות בתי ספר וכן שביטות שָׁבֵת. אמנם המחאה הבדווית זכתה בסיוע חיצוני ממקורות שונים, אך אין להמעיט בחלקו של סיוע מגורם פנימי והוא התהליך החינוכי שעבר על החברה הבדווית (Meir, 1997) למרות מגבלותיו. במשך הזמן למדו הבדווים לגייס גם את תמיכת כלי התקשורת. צורות המחאה הציבורית נסקרו בעיתונים מקומיים וארציים לפי הקטגוריות העיקריות של העימותים בין הבדווים לבין המדינה כפי שהוצגו לעיל.

איור 3 מציג את המספר הכולל של אירועי מחאה מאז 1976 בחלוקה לקטגוריות. מטבע הדברים, סוגיית הבעלות על הקרקע עומדת במוקד של כמעט מחצית מן האירועים, ואפשר לראות בה את הכוח המניע לשאר הסוגיות. הסוגיה השנייה בחשיבותה (כרבע מהמקרים) היא המחאה על היקף ואופן הקצאתם של משאבים חברתיים ציבוריים ועל חלוקתם הפנימית. הבאות בתור הן סוגיות הקיבוע והעיור, הקצאת משאבים אגרו-פסטורליים וחלוקתם הפנימית, ולבסוף נושאים הקשורים בהענקתו של כוח חברתי-פוליטי מקומי.

איור 3: אירועים של מחאה בדווית לפי סוגיות, 1976-1994

במהלך שני העשורים האחרונים, גדלה המחאה הבדווית בקביעות בכל הסוגיות הנידונות. עם זאת, התפתחותה של המחאה בנושאים ספציפיים מעניינת במיוחד הואיל והיא משקפת הליכי שינוי בחברה זו. הבעלות על הקרקע היא הסוגיה המרכזית בתהליך המחאה, וקצב גידולה של המחאה בסוגיה זו מצוי בעלייה מתמדת יחסית לסוגיות האחרות. מכך עולה, שלמרות ניסיונותיה של הממשלה, סוגיית הבעלות על הקרקע טרם נפתרה באופן משביע רצון, ועצם קיומה עלול על כן לעכב את פתרון של שאר הסוגיות המרכיבות את העימות בין הבדווים לבין המדינה. נקודה מעניינת במיוחד היא התפתחותה של המחאה בנושא הבעלות על הקרקע בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים. התפתחות זו היא פרי החלטת הממשלה, לאחר הסכם השלום עם מצרים, להקים שדה תעופה צבאי גדול בצפון הנגב. האתר שנמצא מתאים ביותר הוא בקרבת תל-מלחא, כשלושים קילומטרים מזרחית לבאר-שבע (איור 2), והקמתו של בסיס חיל האוויר חייבה את פינויין של כחמש מאות משפחות בדוויות (כחמשת אלפים נפש לערך) משטח של כשלוש מאות אלף דונם (Fenster, 1995; Marx, 1981). מהלך זה עורר סערת רוחות בחברה הבדווית ובכלי התקשורת.

בשאר הסוגיות היו מחאותיהם של הבדווים בתהליך של גידול איטי, אך היקפן היחסי של מחאות אלה השתנה במשך הזמן. עד לשנות השמונים המוקדמות, מחאות לגבי סוגיות ההתיישבות והעיור היו דומיננטיות ושיקפו אי-שביעות רצון בקרב הבדווים מאופיים של היישובים המוכרים שהוקמו על ידי המדינה. המחאה בנושאים אלה נמשכה גם בשנים מאוחרות יותר, במיוחד לנוכח העובדה שהשלטונות מיישמים מדיניות הקובעת כי בתים הבנויים בצורה בלתי-חוקית באזורי הפזורה דינם הריסה. היקפן של המחאות בדבר הקצאתם של משאבים כלכליים, במיוחד משאבים הקשורים בפעולות אגרו-חקלאיות, גדל באופן הדרגתי והשתווה עם הזמן להיקפה של המחאה בסוגיות ההתיישבות והעיור. יש לציין שהמחאות לגבי המשאבים הכלכליים קשורות מטבע הדברים לסוגיית אופי היישובים הבלתי-מוכרים בפזורה.

אך הנקודה המעניינת ביותר היא דווקא התגברותן הניכרת של המחאות על הקצאתם של משאבים חברתיים-ציבוריים ועל חלוקתם הפנימית. מסוף שנות השבעים עד אמצע שנות השמונים צמחו המחאות בסוגיה זו באופן הדרגתי. עקב תהליך העיור המואץ בשנים האחרונות, היקפן של מחאות אלה גדל בצורה ניכרת, אף יותר מן המחאות בשתי הסוגיות הקודמות, במיוחד מאז תחילת שנות התשעים. שינוי זה בהרכב היחסי של הסוגיות המעוררות מחאה רומז על תחילתם של שינויים בסולם העדיפויות בקרב האוכלוסייה הבדווית (Meir, 1997), לטובת המרכיבים האינדיווידואליסטיים-מודרניים יותר של סגנון חיים איכותי הן בעירות והן ביישובי הפריפריה. מרכיבים אישיים אלה תופסים את מקומם של מרכיבים שבטיים הקשורים בכלכלה האגרו-פסטורלית המסורתית הנוודית והנוודית-למחצה. לתופעה זו אפשר להוסיף את המחאה סביב חלוקתו של כוח פוליטי, שגדלה והלכה בצורה מינורית והדרגתית מאז תחילת שנות השמונים, והתמקדה במיוחד בניהול העצמי של מועצות בדוויות מקומיות ואזוריות ובהכרת הממשלה במועצות חדשות.

צמיחתה של המחאה הבדווית קשורה בהופעתם בשנות השבעים של ארגונים וולונטריים בתוך

החברה הבדווית. תהליך זה משקף את ניסיונותיהם של המייסדים ושל החברים הפעילים - בדרך כלל צעירים ומשכילים - למלא את הפער שבין המערכת המסורתית המתפוררת של טיפול ותמיכה פנימיים לבין המערכת החיצונית החדשה שהמדינה אמורה לספק. הקמתם של הארגונים הוולונטריים הייתה גם תגובה לאי-יכולתם של בדווים רבים להתמודד - ברמה האישית ובכוחות עצמם - עם הסוגיות השונות שנידונו לעיל. מנקודת הראות של התפתחות עממית מלמטה, ארגונים אלה נועדו בראש ובראשונה לסייע לקהילה הבדווית לנוכח היעדרן של פעולות פיתוח מצד הממשלה. במובן הזה, ארגונים אלה היו ביטוי מחאה נגד המדינה. הארגונים גם ביטאו מחאה נגד המנהיגות השבטית המסורתית שלא השכילה לנהל את ענייניהם של הבדווים בצורה נאותה מול המדינה לנוכח שינויים קריטיים תרבותיים, כלכליים, חברתיים, גאוגרפיים ועוד בחברה. לכן, הופעתם של ארגונים אלה מבטאת אפוא גם היא תמורות חברתיות ופוליטיות, במיוחד את תהליכי האינדוידואליזציה החברתית-כלכלית בחברה זו.

מידע ראשוני על הארגונים הוולונטרים הבדווים נאסף בלשכה לרישום עמותות של משרד הפנים ובפרויקט "שתיל" של הקרן החדשה לישראל. פרויקט "שתיל" מטרתו להדריך ארגונים וולונטריים חדשים בצעדיהם הראשונים עד לשלב ההכרה הרשמית בהם, ההכרחה לשם גיוס כספים. מידע זה אושש על ידי מידע שנאסף מראיונות עם פעילי הארגונים הבדווים. הארגון הראשון היה האגודה לזכויות הבדווים אשר הוקמה ב-1974. ייסוד האגודה היה אבן יסוד בתהליך התפתחות הארגונים, וסלל את הדרך לארגונים נוספים. עד סוף שנות השבעים הוקמו שלוש עמותות נוספות; בשנות השמונים הוקמו עוד ארבע; ושלוש עשרה נוספות הוקמו במשך שנות התשעים המוקדמות. מתוך הראיונות התברר שחוץ מהעמותות הרשומות קיים גם מספר בלתי-ידוע של ארגונים בלתי-רשומים, חלקם פועלים כקבוצות שתדלנות וחלקם מתרכזים בפעילות ישירה. כמה מהארגונים הבלתי-רשומים פועלים בעיקר ביישובים הבלתי-מוכרים, הנתפסים בעיני ארגונים אלה כנוקמים ביותר.

למרות שמרבית הארגונים הבדווים נועדו לקדם מטרות ארוכות-טווח, חלקם כבר אינם פעילים או אינם קיימים עוד. עובדה זו מצביעה על קשיים אובייקטיביים וסובייקטיביים, פנימיים וחיצוניים בתוך החברה הבדווית, שעד לפני זמן קצר הייתה עדיין פסטורלית ונוודית. למרות התפוררותה הגדלה של המערכת השבטית, עדיין קיימות תחרות ויריבות בין-שבטית ששורשיהן באופן חלוקת המשאבים המוגבלים. אחד הקשיים העיקריים הוא העימות המתמיד בין אינטרסים שבטיים צרים לבין אינטרסים קהילתיים רחבים יותר. על אף טענותיהם של הפעילים כי לארגוניהם אוריינטציה כלל-קהילתית, גילו הראיונות שאוריינטציה זו קיימת בפועל רק במקרים ספורים. בעצם, ארגונים רבים קמים על בסיס שבטי ומנסים לגייס כספים כדי לשפר את תנאי החיים בשבט או בפלג כלשהו שלו. קושי נוסף הוא התלות הכמעט מוחלטת של ארגונים אלה במקורות מימון חיצוניים, המשלימים את המימון מדמי החברות הזעומים. מספר קטן של ארגונים מקבל מימון חלקי ממקורות ממשלתיים, אך, על-פי-רוב, נאלצים הפעילים לגייס כספים ממקורות חיצוניים, ישראליים ובינלאומיים, ולעתים אפילו פרטיים או ציבוריים-למחצה.

בדרך כלל מוקדי הפעילות של הארגונים הוולונטריים הן הסוגיות הנמצאות על סדר יומה הקולקטיבי של החברה הבדווית. מכיוון שארגונים אחדים פעילים בתחומים מספר, קיימת חפיפת-מה בין פעולותיהם. התחום שבו מתנהלת עיקר הפעילות הוא הזירה החברתית, ועובדה זו

מבטאת את המסקנה שהוצגה לעיל, שלפיה משאבים חברתיים הפכו בשנים האחרונות למוקד המחאה של הבדווים. בתחום זה, החינוך הפורמלי עומד בראש מעייניהם, ופעולות השתדלנות ופעולות אחרות נעשות בנושאים כגון אלה: הקמתם והפעלתם של גני טרום-חובה, הקמת בתי ספר חדשים, יצירת מסגרות לחינוך מיוחד, עריכת מבחני הישגיות, טיפוח תלמידים בעלי יכולת, הכנת תלמידי תיכון לקראת בחינות הבגרות, מתן מלגות לימודים לתלמידי תיכון ולסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה, מתן שיעורי העשרה במחשבים ובטכנולוגיה מתקדמת, הנחלת המורשת והפולקלור הבדווים, הסמכת מורים, גיבושם של ועדי הורים, כינון ספריות בבתי ספר, אספקת ציוד ותשתית לבתי הספר וארגון הסעות מיישובים מבודדים בפזורה.

בין הפעילויות החברתיות של ארגונים אלה, הפעילות מכוונת במיוחד לשיפור רווחת הפרט. זו כוללת הקמת מעונות יום לילדים ולקשישים, מרכזי ספורט וקייטנות, מלחמה בסמים, שיקום אסירים, הדרכה בנושא הפעילות למען הקהילה, פעולות צדקה, ופעילות בעלת אופי דתי. קיימים ארגונים המתמקדים בהיסטוריה ובמורשת של הבדווים ושמטרתם המוצהרת כוללת את העניינים הבאים: מחקר ותייעוד של אירועים היסטוריים ועכשוויים ושימורם של אתרים בדווים היסטוריים. כמה ארגונים פועלים לבד או בשיתוף פעולה עם ארגונים אחרים בקידום שירותי בריאות על ידי הקמתן של מרפאות חדשות (במיוחד בפזורה), הפעלתה של ניידת טיפולית וגיוסן של צעירות לקורסי אחיות ולמקצועות פארא-רפואיים.

בין הארגונים המעניינים ביותר שקמו בשנים האחרונות בחברה הבדווית הם אלה שהעמידו להם למטרה לקדם את רווחת הנשים. ארגונים אלו קמו בעקבות פנייה של קבוצת נשים בדוויות משכילות לארגוני נשים יהודיות, שיסייעו בשכנוע המנהיגות הגברית הבדווית בחינוכותה של פעילות בקרב נשים בדוויות. פעולותיהם של ארגונים אלה כוללות שיעורים לביעור הבערות בקרב נשים בדוויות, סיוע לצעירות בדוויות המעוניינות ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה, קידום תעסוקת נשים (באמצעות הכשרה מיוחדת במקצועות יסוד, כגון תפירה ומכירה בבית), הדרכה בתחומים שונים (הורות לגיל הרך, כלכלת בית, תזונה, בריאות ובעיות רפואיות הקשורות באנדוגמיה, בגיל ההתבגרות, בבגרות מינית וכו'), פעילות חברתית לצעירות, הקמה והפעלה של מועדוני נשים, טיולים ומחנות נופש. עקב התנגדותם החריפה של הגברים הבדווים, פעולות אלה עדיין לובשות אופי צנוע ואקראי.

הארגונים הוולונטריים בחברה הבדווית אינם מרבים לעסוק בפעילות כלכלית ישירה. בעבר (ואף כיום) היו כמה ניסיונות להפעיל פרויקטים תיירותיים אתניים (הכוללים פעולות אגרו-פסטורליות) והיו גם יוזמות אחדות של מתן הכשרה מקצועית לגברים (בנגרות ומסגרות).

תחומי פעילות אחרים של ארגונים אלה קשורים לסוגיות כלליות יותר הנוגעות למערכת היחסים בין האוכלוסייה הבדווית לבין המדינה: ההיבטים המשפטיים של זכויות קרקע, של זכויות רכוש (בעיקר במישור המגורים) וזכויות מים בפזורה; מתן הכרה רשמית ליישובים או לפחות אספקת שירותים או בניית תשתית פיזית בהם; טיפול בבעיות מזדמנות הקשורות למתן אזרחות ישראלית לקבוצות הבדוויות הספורות שבעיות האזרחות שלהן עדיין לא נפתרו וזכויות אזרחיות בכלל.

למרות שהרשימה המוצגת לעיל מקיפה תחומים קריטיים רבים בחיי הבדווים, אורכה של הרשימה וכן המספר הרב יחסית של הארגונים עלולים להטעות. לפי ממצאים העולים מהראיונות עם הפעילים ולפי מידע מהלשכה לרישום עמותות במשרד הפנים, רבים מהארגונים ההתנדבותיים בחברה הבדווית אינם פעילים ובמקרים לא מעטים רמת פעילותם צנועה ביותר. קומץ ארגונים - בהם האגודה לזכויות הבדווים ואחרים העוסקים בהצלחה ניכרת בגיוס כספים - מביאים תועלת משמעותית לחברה זו. באופן כללי, פעילותם של הארגונים הוולונטריים והשפעתם עדיין לובשים אופי צנוע, מקומי ואקראי.

אולי מוקדם מדי לצפות שארגונים אלה יהיו בעלי השפעה ניכרת, במיוחד לאור עובדה אחת מרכזית: הארגונים פועלים בתוך חברה המתמודדת עם המעבר ממסגרת קדם-מודרנית בלתי מפותחת המבוססת על זהות שבטית בעיקר, אל מסגרת מודרנית ומפותחת יותר המבוססת על זהות חדשה - זהות אזרחית ואינדיווידואליסטית. עם זאת, חשיבותם של הארגונים האלה בהווה נעוצה בעצם קיומם ולא דווקא במידת הצלחתם או אי-הצלחתם. הם מהווים ביטוי ראשוני לעקרון ההעצמה העצמית (self-empowerment) בתוך הקשר של תהליך פיתוח (Friedmann, 1992). בשילוב עם פעולות המחאה הציבוריות, פעילותם של הארגונים הוולונטריים מסוגלת להעניק לחברה הבדווית את הכוח לעצב לעצמה את החברה, המרחב והנוף, על רקע המתח הצנטריפוגלי-צנטריפטלי.

2 ביטויי הצנטריפוגליות הבדווית

התפתחותה של מחאה וצמיחתם של ארגונים וולונטריים הן הצורות החברתיות והארגוניות של התגובה הבדווית הצנטריפוגלית לכוח הצנטריפטלי של המדינה. אך תגובה זו לבשה צורות נוספות. כמעט כל סוגיה המלווה במתיחות בינם לבין המדינה, חוללה תגובה בדווית צנטריפוגלית באופן מרחבי או תפקודי. בעוד שכמה מתגובות אלה קשורות במחאה או נתמכות על ידי הארגונים הוולונטריים, אין זיקה בין תגובות רבות אחרות לבין תופעות המחאה וההתארגנות, ולעיתים התגובות אף קדמו לתופעות אלה. כל הביטויים המרחביים והתפקודיים הצנטריפוגליים קשורים זה בזה, בהיותם חלק מאותה היררכיה של סוגיות המוצגות לעיל. ביטויים אלה מוצגים באופן תמציתי בלוח 1 (עמ' 32 להלן).

סוגיות הבעלות על הקרקע

בהקשר של סוגיית הבעלות על הקרקע, דווקא פינויים של הבדווים מאזור בסיס חיל האויר בתל-מלחמא הוכיח, באופן פרדוקסלי, את יכולתם להפעיל כוח צנטריפוגלי תפקודי. יש לזכור שלפי חוק הקרקעות, אדמות מוואת מוגדרות כרכוש המדינה. הגדרה זו הצדיקה את פינויים של הבדווים המקומיים מהאתר - הנמצא עמוק בתוך הפזורה - אך הם התנגדו לתכנית בתוקף. לדעת השלטונות, הסכסוך על קרקעות אלה עלול היה להוליד דיונים ארוכים ובלתי-פוריים בבית המשפט, שהיו עלולים לעכב את ביצוע הפרויקט ולהעמיק עוד יותר את הפער העמוק ממילא בין המדינה לבין הבדווים (Marx, 1981). לפיכך ננקטה גישה משפטית חדשה, שהביאה לחקיקתו של החוק להפקעת קרקעות ב-1980. חוק מיוחד זה ביטא לראשונה את הכרתה של הממשלה בצורך לפצות את הבדווים על הקרקעות שהופקעו מידיהם. יתר על כן, השטח השנוי במחלוקת באתר תל-מלחמא צומצם משלוש מאות אלף לשישים וחמישה אלף דונם בלבד, בעיקר בגלל מחאות הבדווים.

משמעותו של החוק החדש אינה מתמצה בהשלכות המידיות עבור הבדווים המקומיים. לטענתו של אבו-רביע (Abu-Rabia, 1994), יוזמי החוק התכוונו להחיל אותו גם על קרקעות באזורים אחרים בנגב השנויים במחלוקת. העובדה שהמדינה החלה להכיר בבדווים בתור טוענים לזכויות בעלות על קרקעות, היא תופעה משמעותית כשלעצמה. אך מעבר למשמעות הכללית, הכרת המדינה מתייחסת בעיקר לשתי קבוצות של טועני בעלות על קרקעות בתוך האוכלוסייה הבדווית, כפי שתואר לעיל. אין להסיק מהתפתחויות אלה שכל המחלוקות על קרקעות בין הבדווים לבין

לוח 1: ביטויים צנטריפוגליים של החברה הבדווית בנגב

סוגיה ומרכיביה	ביטוי צנטריפוגלי (מרחבי ו/או תפקודי)
א. הבעלות על הקרקע	גישה תחיקתית חדשה בעקבות פינוי תל-מלחתא; חוק הסדר קרקעות-1981; צמצום השטח המופקע; פתיחת פתח להסדר כולל (תפקודי)
ב. התיישבות ועיור 1. רעיון העיור 2. מספר העיירות וגודלן 3. אופי העיירות: תכנון פנימי בסיס כלכלי 4. היישובים הלא-מוכרים	כמחצית מן הבדווים עדיין שוכנים בפריפריה ומסרבים להשתכן בעיירות (מרחבי) גידול במספר העיירות בהשוואה לתכנון המקורי משנות ה-60 (משלוש לשבע); עיירות קטנות יותר בהשוואה לתכנון המקורי (מרחבי ותפקודי) הקצאת קרקעות לבעלות פרטית (תפקודי) הפרדה שכונתית בין קבוצות חברתיות (מרחבי) הגדלת מספר מתקנים ציבוריים בעיירות (תפקודי) היענות לדרישות הבדויים למיקום המתקנים (מרחבי) סיוע ממשלתי לפרויקטים כלכליים; הכשרה מקצועית (תפקודי ומרחבי) בנייה בלתי חוקית והיענות הממשלה להכרה ביישובים נוספים; (מרחבי) רעיון כפרי-רועים (תפקודי)
ג. הקצאת משאבים 1. משאבים כלכליים מרעה וקרקע מים 2. משאבים חברתיים שירותי חינוך בפריפריה: ארגון המערכת מיקום בתי"ס מספר בתי"ס גודל ואיכות פיזית רמת בתי"ס תכנון לימודים שירותי בריאות בפריפריה: רפואה מונעת רפואת משפחה שירותים אזרחיים	נטיות וחריש "פוליטיים" ע"י הבדווים (תפקודי) חוות הדגמה לצאן בלהב (תפקודי) רישוי רעיה מחוץ לנגב (מרחבי) נכונות המדינה לסיוע בפעילויות אגרו-פסטורליות (תפקודי) אופן ניצול המים ע"י הבדווים (תפקודי) הקמת אגודות מים ביישובים הלא-מוכרים (תפקודי) הקמת "רשות חינוך לבדווים" (תפקודי) היענות לדרישות להקמת בתי"ס שבטיים (תפקודי) הימנעות מסגירת בתי"ס ארעיים (מרחבי) תוספת כיתות לימוד וסגל ושיפור מבנים (תפקודי) הרחבת בתי"ס יסודיים לחטיבת ביניים (תפקודי) הכשרת מורים להוראת ערכי תרבות ומורשת (מרחבי) תכנית לשיפור הישגי למידה (תפקודי) תוספת יחידות ניידות ומרפאות אם וילד (מרחבי) תוספת מרפאות ציבוריות ותמיכה ממשלתית במרפאות פרטיות (מרחבי) פתיחת קורס סיעות רפואית לנשים בדויות (תפקודי) תחנת משטרה; שירותי דואר באמצעות "דוורים" שבטיים (תפקודי ומרחבי)

סוגיה ומרכיביה	ביטוי צנטריפוגלי (מרחבי ו/או תפקודי)
3. משאבי כוח פוליטיים מבנה שבטי ומינני שייחיים תיאום בין בדווים לממסד שלטון מקומי פיצול השלטון המקומי	גידול (יותר מפי 4) במספר שבטים ושייחיים רשמיים (תפקודי) מינוי יועץ לענייני בדויים ממוצא בדוי וביטול התפקיד (תפקודי) יצירת קשר ישיר בין הבדווים לממסד (תפקודי) הכרות העיירות כרשויות מקומיות (תפקודי) בחירות מוניציפליות ברשויות המקומיות (תפקודי) ביטול המועצות האזוריות והפיכת העיירות לרשויות מוניציפליות (תפקודי ומרחבי)

(כ-6,000 תביעות על סך של כ-700,000 דונם) נפתרו או קרובות לכך. עם זאת, לפינוי בדוי תל-מלחמא נודעת חשיבות מיוחדת היות והפרשה כולה הפכה לציון דרך בתהליך האיטי של מציאת פתרון לעימותים בין בדווים לבין המדינה בנושא זכויות הבעלות על קרקע. נושא זה אפשר לפתור בשתי דרכים: מתן בעלות פורמלית על הקרקע והכרה בזכותם של הבעלים לחיות על הקרקע הנידונה, או העברתם של התושבים מהאדמות ומתן פיצויים נאותים. הישג זה, דהיינו עצם ההתקדמות בכיוון של חיפוש ומציאת פתרונות, נובע בעיקר מהתנגדותם של הבדווים למגמתה הצנטריפטלית של המדינה להחיל על כלל האוכלוסייה הבדווית את חוק הקרקעות, שלפיו כל אדמות המוואת מוגדרות כרכוש המדינה.

סוגיות העיירות הבדוויות

קיים קשר הדוק בין סוגיית הבעלות על הקרקע לבין ביטויים צנטריפוגליים הנוגעים לתכניות התיישבות ועיור. כפי שנאמר לעיל, כמחצית האוכלוסייה הבדווית ממשיכה להתגורר בפזורה, וזו כשלעצמה תופעה מרחבית צנטריפוגלית מובהקת. תופעה זו משקפת לא רק את המחלוקות הבלתי-פתורות עדיין בנוגע לבעלות על הקרקע, אלא גם את אי-שביעות רצונם העמוקה של הבדווים בעבר ובהווה מתכניות העיור של המדינה מבחינת אופי העיירות, תכנון הפנימי, גודלן ומספרן הכולל. מאז ראשית הקמתם באמצע שנות השישים, זכה הרעיון של יישובים עירוניים-למחצה לתמיכה מועטת בלבד של הבדווים, כפי שמוכיח כישלון שלבי ההקמה הראשונים של תל-שבע. התמיכה הבדווית המוגבלת בתכניות העיור נובעת לא רק מעמדתם בדבר סוגיית הקרקעות, אלא גם מהיעדר בסיס כלכלי בעיירות על רקע התמעטותן של אפשרויות אגרו-פסטורליות, ובעיקר בגלל תכנון חברתי-מרחבי פנימי בלתי-מתאים. רעיון העיור זכה בתמיכה גדלה (אמנם הדרגתית) בחוגים בדויים מסוימים רק כאשר הלחצים שהפעילו הבדווים הוליכו לבעלות פרטית אפשרית על אדמות בתוך העיירות ולתכנון חברתי-מרחבי פנימי מתאים יותר על-ידי הממשלה. תמיכה זו הושגה בעיקר באמצעות חלוקת העיירות לשכונות שבטיות נפרדות.

אך אפילו לאחר יישובם מחדש של הבדווים בעיירות, ניסיונותיה של המדינה ליתר צנטריפטליות על ידי הגברת ריכוזיות מתן שירותים עד לרמה המרבית, נתקלו בהתנגדות ניכרת מצד הבדווים. ראיונות עם פקידים ברשויות המקומיות (קידר ר' ומאיר, 1995) העלו כי במקרים רבים נאלצו השלטונות להיכנע לתביעותיהם של הבדווים בדבר מיקומם הספציפי של מתקני שירותים ומתקני

תשתית אחרים, ובדבר מספרם של מתקנים אלה. בין המתקנים נכללים בתי ספר, מרפאות, מסגדים, מרכזי ספורט, מועדונים ציבוריים, פארקים תעשייתיים, כבישים ועוד. התביעות נבעו מעימותים בין-שבטיים ופנים-שבטיים הקשורים בבעיות בעלות על הקרקע, מיריבויות ישנות או מתחרות על משאבים ציבוריים. על מנת להיענות לדרישות של קבוצות מסוימות, מוקמו המתקנים בשכונות מסוימות בלבד (תוך העדפתן על פני שכונות אחרות) או בשטחים ציבוריים נייטרליים, ולעתים מספר המתקנים הוכפל או אף שולש בהשוואה לתכנון המקורי.

מבחינת בסיסן הכלכלי של העיירות, משרדי ממשלה שונים החלו לאחרונה להכיר בחיוניות הטיפול בבעיות האבטלה החמורות בהן. כך למשל ב-1995 סיפק משרד החקלאות סיוע כספי להקמת פארק חממות ברהט המיועד לגידול פרחים ליצוא. באותה שנה הוקם גם פארק תעשייתי בעיר זו במימון חלקי של משרד התעשייה והמסחר. המשרד גם יזם פרויקט של הדרכה ותמיכה ליוזמות כלכליות של עסקים קטנים. יוזמות אלה עדיין לא פותרות את בעיית האבטלה, הואיל והן מסוגלות לספק רק מספר מוגבל ביותר של מקומות עבודה. עם זאת, משמעותן הצנטריפוגלית היא בכך שבעבר, שלא כיום, לא סיפקה הממשלה כלל סיוע מסוג זה לפעולות של יוזמות כלכליות ביישובים בדוויים. הסיבה לעמדתה הקודמת של הממשלה הייתה הציפייה למשוך בדוויים בצורה צנטריפטלית למוקדי תעסוקה הנוחים לה במקומות אחרים בנגב.

יוזמות אלה גם מבטאות שינוי הדרגתי בגישת המדינה כלפי עיירות הבדוויים מבחינת התכנון החברתי-כלכלי. הלחץ הבדווי הצנטריפוגלי המתמיד השפיע גם על מספרן של העיירות שהקימה הממשלה. יש לזכור שעל-פי המדיניות ההתחלתית בשנות השישים המוקדמות, תוכננו רק שלוש עיירות גדולות שהיו אמורות לקלוט את כל אוכלוסיית הבדוויים. הסוגיות השונות בתחום הבעלות על הקרקע ובתחום החברתי, אילצו את הממשלה להגמיש את מדיניותה ולהוסיף עוד עיירות לתכנית העיור. בסופו של דבר הוקמו שבע עיירות בעלות אוכלוסיות קטנות יחסית לעומת התכנון המקורי. שינוי במדיניות אפשר לייחס חלקית לשיעור הילודה הגבוה מאוד בקרב החברה הבדווית, שהוא כשלעצמו בעל השפעה צנטריפוגלית ניכרת. אך ההסבר העיקרי לשינוי נעוץ לדעת כותב המאמר באופי האתני-שבטי של הנטייה הבדווית הצנטריפוגלית. המשא ומתן עם הבדוויים על פינוי אזור תל-מלחתא (Fenster, 1995) מדגים גם הוא את אופי המגמה הבדווית הצנטריפוגלית. אף שלפני פרשת תל-מלחתא התכנית הכוללת גרסה הקמתן של שבע עיירות, לא מיהרה המדינה ליישם תכנית זו. בשלבים ההתחלתיים של המשא ומתן דובר בבניית עיירה חדשה אחת בלבד - כסיפה, שהייתה מיועדת לקלוט קבוצות מסוימות של התושבים המועברים, בעוד ששאר האוכלוסייה הייתה אמורה להשתכן בעיירה קיימת - תל-שבע. אך קבוצה מסוימת של בדוויים הצליחה להפעיל לחץ, שהוביל להחלטה רשמית על הקמתה המוקדמת מהמתוכנן של אחת מהעיירות האחרות שנכללו בתכנית המקורית - ערוער. תוצאת המשא ומתן - שינוי במדיניות ממשלתית עקב לחצה של קבוצה קטנה - עודדה קבוצות אחרות; בשנות השמונים הן הפעילו לחצים אשר הביאו לידי הגמשה נוספת במדיניות הממשלה. התוצאה הסופית הייתה הקמתן של כל שבע העיירות עד תחילת שנות התשעים. בכך נסוגה המדינה מיעדה המקורי - הקצאה מינימלית של תשתיות ושל שירותים חברתיים כאמצעי להשגת יעילות כלכלית מרבית.

זאת ועוד, הדינמיקה של המשא ומתן עם בדווי תל-מלחתא גם שילבה אותם בתכנון פינויים ויישובם מחדש. תהליך התכנון אף כלל אלמנטים אתניים צנטריפוגליים. כפי שטענה פנסטר (Fenster, 1995), בתחילה התייצבו הבדוויים כחזית מאוחדת בראשותן של קבוצות ממוצא בדווי אמיתי שסירבו להיכנס למשא ומתן מכל סוג שהוא. אך נציגי הממשלה, בהיותם מודעים היטב לחלוקתה האתנית של החברה הבדווית לבדוויים "אמיתיים" ולבדוויים "פלאחים", ניסו לאתר בין "הפלאחים" קבוצה כלשהי המוכנה להיכנס למשא ומתן. בתוך זמן קצר ביותר הצליחה קבוצה של בדוויים "פלאחים" מהאזור לתרגם את מעמדה החברתי הנמוך למנוף. חברי הקבוצה ניצלו את ההזדמנות הכפולה - מחד גיסא לנהל משא ומתן תקיף כלפי המדינה ומאידך גיסא לשפר את

מעמדם בתוך החברה הבדווית בכלל. קבוצה זו גם השתמשה בלוח הזמנים הדוחק של הפרויקט על מנת לאלץ את הממשלה להקים את העיירה הנוספת.

סוגיית העיירות הבדוויות מבטאת היבט אחד של הצנטריפוגליות הבדווית, שבא לידי ביטוי מאז תחילת ביצועה של תכנית העיור. במובן הרחב יותר של דפוס התיישבות, הסוגיה המתעוררת עתה של יישובים בלתי-מוכרים מעלה היבט צנטריפוגלי נוסף. כפי שראינו לעיל, בצפון הנגב קיימים עשרות יישובים בדווים כאלה, נטולי תשתית או מערך שירותים, על בסיס של פלגי-שבטים או חמולות. בניסיון לממש את טענתם לבעלות על קרקע, תושבים רבים ביישובים אלה מקימים בתים בצורה בלתי-חוקית. במשך השנים הוצאו צווי הריסה רבים מטעם בתי המשפט. הבנייה הבלתי-חוקית כבר הגיעה לממדים כה נרחבים, שלאחרונה הוציא בית משפט צוים לפינויין של כמה קבוצות בדוויות ממקום מושבן. כמחאה חזרו מקצת מהקבוצות הללו לשטחים שמהם פונו עוד בשנות החמישים והשישים.

סוגיית היישובים הבלתי-מוכרים

לאחרונה מתרבות הדרישות להענקת מעמד חוקי ליישובים הבלתי-מוכרים. כדי למתן את העימות עם הבדווים, החלה המדינה להיעתר לדרישות אלה. עם יישום מדיניות זו, הונהגה יתר סלקטיביות בהוצאת צווי משפט להריסת בתים, הוענקה הכרה רשמית בדיעבד לאחד היישובים וניכרת נכונות להכרה ביישובים נוספים. עוד תוצאה של תהליך זה היא נכונותה של המדינה לשקול מחדש את מעמדם של היישובים הבדווים בפזורה הרחוקה. במיוחד עלה על סדר יומם של משרדי ממשלה שונים הרעיון של כפרי רועים בהר הנגב - שטחים שניתן לגדל בהם צאן שאינם מיועדים לצרכים מתחרים אחרים (אלגור, 1994; קרסל, 1988).

סוגיות בהקצאה של משאבי רעייה ומים

הקצאת משאבים היא זירה נוספת של ביטויי צנטריפוגליות בדווית. אשר למשאבים הכלכליים, מנסה המדינה זה זמן רב לצמצם את המשק האגרו-פסטורלי של הבדווים. עם זאת, גידול צאן, אמצעי המאפשר לבדווים התגברות על בעיות של אי-ודאות כלכלית בתקופת המעבר התרבותית, שרד חרף כל הניסיונות האלה מצד המדינה. מקור מחיה זה ממשיך להתקיים לא רק בפזורה, אלא - כפי שמוכיח זאת בן-דוד (1988) - גם בעיירות. ביטוי להכרה בקיומו העיקש של ענף זה ובעובדה שאגרו-פסטורליזם עודנו מקור הפרנסה העיקרי למספר רב של בדווים בפזורה, הן יוזמות שנקט משרד החקלאות כדי לתעל פעילות חקלאית זו לאפיקים יעילים יותר. רישיונות מרעה שנתיים מסופקים בצורה סלקטיבית באזורים לחים יותר, כגון בהרי יהודה, והם משרתים גם את האינטרסים של גופים ממשלתיים וציבוריים שונים בתחום ניהול היערות. יוזמה אחרת הייתה הקמתה בשנות השמונים של חוות הדגמה באזור קיבוץ להב, העוסקת בגידול בקר וצאן (פרבולוצקי ולנדאו, 1989) והמיועדת לשפר את משק הבקר והצאן של הבדווים. רעיון הקמתם של כפרי רועים, הנמצא כעת על סדר היום במשרד הבינוי והשיכון, עשוי להואיל לבדווים ולמדינה

כאחד במציאת שימוש לשטחים בלתי מנוצלים. גם מדיניות קו הבצורת, שלפיה חקלאות הפלחה החרבה של הבדווים אינה מזכה אותם בפיצויים על נזקי בצורת, נבחנת מחדש במשרד החקלאות.

בעוד שיוזמות אלה מבטאות מידה רבה של רצון טוב - עם אוריינטציה צנטריפוגלית - מצד הממשלה, קיימים אלמנטים צנטריפוגליים מובהקים של עימות עם המדינה בנוגע להקצאתם של משאבים אגרו-פסטורליים. במשך השנים נרשמו מקרים רבים של שימוש בלתי-חוקי במשאבים אלה על ידי הבדווים, תכופות בהקשר לסכסוכי בעלות על הקרקע. בדווים רבים, במיוחד באזורים השנויים במחלוקת עוסקים בנטיעות "פוליטיות" של זיתים ועצי פרי אחרים וגם בפעולות של חריש וזריעה, כדי לשמור על זכויות הבעלות שלהם וכדי לבטא את מחאתם נגד המדינה (Kressel et al., 1991). מעניין במיוחד הוא נושא הקצאת מים בפזורה. אצל הדר ואחרים (1995) יש תיאור מפורט של מערכת אספקת מים לתושבי הפזורה מטעם המדינה ושל האלתורים השונים שהבדווים פיתחו במערכת זו כדי לעקוף או לכוון אותה אל היישובים הבלתי מוכרים. בעת עקיפת המערכת הממשלתית של אספקת מים, מצליחים הבדווים גם להגדיל את כמות המים לשימושם וגם להפוך מים ממשלתיים למקור הכנסה נוסף על ידי מכירתם לשכניהם בצורה בלתי-חוקית או במחירים מופקעים. באמצעות ההגדלה הבלתי-חוקית בכמויות המים לטובת המשק האגרו-פסטורלי, מצליחים אפוא הבדווים להפוך את נטייתם הצנטריפוגלית בפזורה לברת-קיימא.

ב-1995, בתגובה למציאות צריכת מים זו, התחיל משרד החקלאות לשנות את מדיניות אספקת המים ליישובים הבלתי-מוכרים ולאפשר לבדווים בפזורה להשתלב באופן חלקי ברשת המים הארצית. על סדר היום של המשרד נמצאת מזה זמן מה התארגנותם של יישובים אלה כאגודות מים מקומיות, בדומה ליישובים כפריים אחרים בישראל. אגודות אלה ירכשו מים מקומיים וכן מי השקיה ממערך האספקה הארצי, יחלקו אותם ללקוחות ויתחזקו את התשתית המקומית. אם נביא בחשבון שאספקת מים ליישובים בדוויים בלתי-מוכרים בפזורה הייתה עד לאחרונה סוגיה מרכזית רוויית מתחים, יוזמה זו מהווה גם היא ביטוי חשוב של הכוח הצנטריפוגלי הבדווי.

סוגיות ההקצאה של משאבים חברתיים

נטייתם העיקשת של הבדווים לשרוד בפזורה באה לידי ביטוי גם בהשפעותיהם הצנטריפוגליות על הקצאתם של משאבים חברתיים. הממשלה נאלצה להיענות לדרישות בדוויות שונות בדבר שיפורים באספקת שירותים ציבוריים ובדבר הגמשת המדיניות הרשמית, שלפיה יש לפתח שירותים אלה אך ורק במגזר העירוני. כבר בשנות השבעים, כאשר רוב הבדווים עדיין חיו בכפרים שבטיים, התעמתה נטייתם של הממשלה להסתפק בשיפור אחזקתם של בתי ספר זמניים עם תביעתם הנחרצת של הבדווים להקים בתי ספר חדשים. עקב כך, הצליחו שבטים רבים לזכות בבתי ספר נפרדים בשטחיהם בניגוד למדיניות המוצהרת של משרדי הממשלה השונים ששללה אפשרות זאת.

עם צמיחתן של העיירות הבדוויות ועם הקמתן של מחלקות חינוך מוניציפליות בהן בשלב מאוחר יותר, נותרו היישובים הבלתי-מוכרים בפזורה ללא מסגרת ארגונית המסוגלת לספק שירותי

חינוך נאותים. לנוכח מצב זה הקים משרד החינוך ב-1981 רשות נפרדת לחינוך הבדווי, שיעדה העיקרי הוא מתן שירותי חינוך בפזורה. גם בהתפתחות זו ניתן לראות ביטוי צנטריפוגלי. עם היווסדה, נטלה הרשות את האחריות לפיקוח על כל שמונה עשר בתי הספר באזורים אלה - כולם בתי ספר יסודיים שקיומם הוכר על בסיס זמני בלבד. מאז החלה ההגירה לעיירות, ירד מספר בתי הספר לעשרה, אולם עם ירידת שיעורי ההגירה בשנים האחרונות, מספר בתי הספר בפזורה נשאר יציב. נאמנה למדיניותה, נמנעת הממשלה מהקמתם של בתי ספר חדשים. אך לאור הריבוי הטבעי, נאלצת הממשלה מאז שנות השמונים המוקדמות להחליף את צריפי העץ הזמניים במבנים טרומיים מודולריים, להוסיף חדרי לימוד ולהרחיב בצורה ניכרת את צוותי ההוראה. דרישותיהם של הבדווים לבתי ספר שבטיים נפרדים אף הביאה בעבר להקצאה יותר צנטריפוגלית של משאבי חינוך. מליץ (1995) מביא דוגמה טיפוסית של שייח' שהתגורר באחד היישובים הבלתי-מוכרים וסירב לשלוח את בנות השבט לבית ספר תיכון באחת מהעיירות הבדוויות הסמוכות. השייח' עמד על כך שתיפתח כיתה מיוחדת לבנות אלה בבית הספר היסודי השבטי במקום גם אם בכך עלולה להיפגע רמת ההוראה. משרד החינוך, שנקט עד אז מדיניות של הקמת בתי ספר תיכוניים בעיירות בלבד, נכנע לדרישת השייח' והורה לפתוח כיתות עליונות בבית הספר השבטי למרות מעמדו הזמני של בית הספר.

בעוד שדוגמאות אלה מצביעות על צנטריפוגליות מרחבית בתחום של מתן שירותי חינוך, במיוחד לפריפריה, נטייה צנטריפוגלית זו מתבטאת באופן תפקודי גם ביחס לקהילה הבדווית בכללותה. בשנים האחרונות גוברת במשרד החינוך המודעות לכך שיש להכשיר מורים ממוצא בדווי להנחלת התרבות והמורשת המסורתית של הבדווים לדור הצעיר (מליץ, 1995). כמה בתי ספר כבר שלבו את הוראת המסורת הבדווית בתכנית הלימודים. ובתחום אחר - ב-1994 יזם משרד החינוך תכנית לעידוד הישגים במגזרים מקופחים מבחינה חברתית-כלכלית בחברה הישראלית (משרד החינוך, 1994). תכנית זו, הנקראת "פרויקט שלוש היישובים", אינה ראשונה מסוגה בתולדות המשרד, אך היא הראשונה לכלול עיירה בדווית, תל-שבע, בפרויקט כלל-ארצי. גם אם מוקדם מדי להעריך את מידת הצלחתו והשלכותיו ארוכות-הטווח של הפרויקט, עצם הקצאת כספים באמצעות המועצה המקומית לשיפור רמת ההוראה והניהול בבתי ספר בדווים משקפת תגובה צנטריפוגלית תפקודית של המדינה במישור של הקצאת משאבים חברתיים.

אשר לשירותי בריאות - ביטויים של המגמה הבדווית הצנטריפוגלית נדונו אצל מאיר (1997 Meir), והם מתמקדים בעיקר בהרחבת שירותים ליישובים בפזורה הודות, גם כאן, להישרדותם העיקשת. מבחינה מרחבית חלו שתי התפתחויות משמעותיות נוספות: בעוד שמשרד הבריאות מפעיל עתה שתי ניידות חדשות לטיפול מונע, אחד הארגונים הוולונטריים הבדווים מקבל מימון חלקי ממשרד הבריאות להפעלתן של שתי ניידות נוספות על בסיס פרטי. לאור הריבוי הטבעי הניכר ושיעורי התמותה הגבוהים של תינוקות בפזורה, משרד הבריאות אישר לאחרונה מימון מיוחד לשש מרפאות "טיפת חלב" שם. גם קופות החולים השונות, אמנם במסגרת התחרות ביניהן, הקימו מרפאות חדשות ביישובים בלתי-מוכרים בפזורה, וכעת נשקלת האפשרות לממן הקמתן של מרפאות נוספות. יש לציין ששנים רבות סירב המשרד להעניק תמיכה רשמית מכל סוג שהוא ליישובים אלה. נוסף למרפאות החדשות, קיימות ארבע מרפאות פרטיות שהוקמו לאחרונה ואשר מנהלות על ידי אותו ארגון וולונטרי ובמימון חלקי מצד המדינה. מבחינה תפקודית, קורס

הסייעניות הרפואיות שנפתח לאחרונה לנשים בדויות (Meir, 1997) מיועד בעיקר לפתור בעיית המחסור בכוח אדם רפואי באזורים אלה.

אפילו בתחומים שהם פחות קריטיים מבחינה חברתית, מתגלות תופעות ברורות של צנטריפוגליות בדויות. עד סוף שנות השמונים, לא נהנו הבדויות משירותי משטרה ישירים והיו חייבים לפנות לתחנות משטרה בבאר-שבע, בערד או בדימונה. אף-על-פי שבמישורים רבים עודם מעדיפים פתרונות מסורתיים לעימותים פנימיים, יש תחומים שבהם דורשים הבדויות התערבות משטרתית. לפיכך הוקמה ב-1992 תחנת משטרה בצומת שוקת המרכזי, הממוקם בלב-לב של מה שהיה פעם אזור הסייג הבדוי. אשר לשירות פרוזאי יותר - הבדויות בפזורה ואפילו בכמה מהעירות החדשות לא קיבלו בעבר דברי דואר ישירות לבתיהם ונאלצו לפנות לשם כך לעירות הגדולות, במיוחד לבאר-שבע. ב-1995 פתחה רשות הדואר שירות העברת דברי דואר למרכזי חלוקה, הממוקמים ליד עירות בדויות וליד יישובים בלתי-מוכרים גדולים. דוורים שבטיים מעבירים את דברי הדואר ממרכזים אלה לשאר היישובים הבלתי מוכרים.

סוגיות החלוקה של משאבי כוח פוליטיים

התחום האחרון שבו מתבטאת צנטריפוגליות בדויות קשור לחלוקתם של משאבי כוח פוליטיים. גם כאן לובשת התופעה כמה וכמה צורות. ראשית, רצונה המתמשך של המדינה לשלוט על האוכלוסייה הבדויות באמצעות קואופטציה של שייחיים ושל שבטים מניב תוצאות הפוכות לגמרי. עד 1972 הוענקה הכרה רשמית רק לאחד עשר שבטים ושייחיים. עקב סיבות פנימיות וחיזוניות, התחילו קבוצות של בדוים "אמיתיים" ושל בדוים "פלאחים" בערים ובפזורה לתבוע הכרה רשמית בתור שבטים עצמאיים, על אף ההידרדרות במבנה השבטי ובמעמדם של השייחיים. במקרים מסוימים, כמו למשל בפרשת תל-מלחאת (Fenster, 1995), ניצלו קבוצות אלה נסיבות מיוחדות, ובמקרים אחרים, הן השתמשו בקשריהן הטובים עם פקידים ממשלתיים, או השכילו להפיק תועלת מהאווירה הפוליטית-אלקטורלית הכללית בישראל. התוצאה הייתה גידול של פי-ארבעה במספר השבטים והשייחיים הרשמיים ויותר, שמספרם ב-1995 הגיע ל-ארבעים ושמונה (יש עוד מועמדים הנמצאים בשלב של בדיקה לצורך הכרה רשמית). למרות שאין לכך חשיבות מרובה במונחים של הטבות חיזוניות, למינוי שייחיים ולהכרה רשמית בשבטים נודעת משמעות בכך שהם מעוררים מידה של כבוד מצד החברה הבדויות אל קבוצות שקודם לא זכו למעמד כזה ומשמעות של עצמה פוליטית פנימית.

קיים קשר הדוק בין תהליך זה של מינוי שייחיים לבין פרשת המשרה הרשמית של יועץ ראש הממשלה לענייני בדוים. משרה רבת עצמה זו המשיכה להתקיים לאחר ביטולו של הממשל הצבאי, אך לתפקיד מונו תמיד פקידים יהודים. ב-1987 מונה לראשונה בדוי למשרה זו. למרות האלמנט הצנטריפוגלי הגלום בה, עורר המינוי תסיסה רבה בקרב הקהילה הבדויות גם בגלל סיבות הקשורות במאבקים פנימיים כלליים על עמדות כוח וגם בגלל מוצאו הפלאחי של המועמד. בעוד שעם היועצים הקודמים (היהודים) שיתפו הבדוים פעולה, סירבו השייחיים והמנהיגים המקומיים האחרים לשתף פעולה עם יועץ זה ותבעו מגעים ישירים עם הממשלה. לנוכח התפתחות זו בוטל התפקיד בגרסתו זו ב-1991.

תהליכים צנטריפוגליים אלה של העצמה עצמית בקהילה הבדווית מתבטאים גם בתחום המוניציפליזציה של היישובים הבדווים. בעניין זה קיימים למעשה שני תהליכי משנה והן: הראשון נוגע הן להעברתו של כוח מוניציפלי מהמדינה לבדווים, להרחבת אפשרויות המינהל המוניציפלי העצמי. רק לאחר עשרים שנה - תקופה שהתחילה עם הפעלתה של תכנית העיור ושכללה עתירות מספר של הבדווים לבית הדין הגבוה לצדק - נערכו בחירות מוניציפליות בעיירות הבדוויות הראשונות: רהט ותל-שבע. אחרי הבחירות, הופקד השלטון המקומי בעיירות אלה בידי פוליטיקאים בדווים נבחרים, במקום בידי פקידים יהודים ממונים. ב-1995 הועלה מעמדה המוניציפלי של רהט, והיא הפכה ממועצה מקומית לעיר. מעמד זה מזכה אותה להקצאה מועדפת ומורחבת של משאבים בהתאם לחוקי המדינה.

תהליך המשנה השני קשור ביוזמה בדווית חדשה לפרק את שתי המועצות האזוריות: משוש, הכוללת את העיירות כסיפה, ערוער ושגב-שלום; ושוקת, הכוללת את העיירות חורה ולקייח. מועצות אלה, בראשותו של פקיד יהודי ממשד הפנים, נכפו על עיירות אלה כדי שיוכלו ליהנות משלטון מקומי ומשירותים שונים. אלא שהתעוררו בעיות הנוגעות לתפקודן של המועצות אם בגלל הרבגוניות של הקבוצות האתניות-חברתיות הבדוויות הנמצאות בשטח שיפוטן, ואם בשל אילוצים מרחביים-כלכליים (קידר מ' ומאיר, 1995). ב-1994 עתרו אפוא נציגים של כמה שבטים לבין הדין הגבוה לצדק וביקשו את פירוקה של המועצה האזורית שוקת למועצות מקומיות נפרדות. בתחילה דחה משרד הפנים את הבקשה, אך ב-1995 המליצה ועדה מיוחדת שהקים המשרד להיענות לדרישות הבדווים. למרות שתהליך המוניציפליזציה של עיירות אלה הוא עתה בעיצומו, בעיית המורכבות האתנית הפנימית עודנה שרירה וקיימת. עם זאת, בדומה להגמשות צנטריפוגליות מסוגים אחרים שהוזכרו לעיל, תהליך צנטריפוגלי זה של אפשרות ניהול מוניציפלי עצמי, השפיע גם על המועצה האזורית שוקת שעברה לאחרונה תהליך פירוק דומה. אך בעיקר ניתן להניח שתהליך ההכרה המוניציפלית של עיירות אלה יאיץ את הענקת המעמד הרשמי ליישובים בדויים בלתי-מוכרים בפריפריה, במיוחד לאור הגידול הניכר במספרם של שבטים המוכרים באופן רשמי.

3 דיון והשלכות למדיניות

גורמים אחדים ישירים ועקיפים עשויים להסביר את הירידה ההדרגתית בעצמתה הצנטריפטלית של המדינה. ראשית, התגובה לדרישות הבדווים היא חלק ממדיניות פתוחה יותר כלפי ערביי ישראל - הישראלים והפלסטיניים, מדיניות שתחילתה באמצע שנות השמונים ואשר הואצה בשנות התשעים. פתיחות זו משקפת אווירה ציבורית סובלנית יותר לגבי מעמדה של החברה הערבית-פלסטינית בישראל ולגבי שילובה החברתי. ארגון התנדבותי יהודי-ערבי ("סיכוי") אשר נוסד לאחרונה אף החל לנהל מעקב והערכה שנתיים של מדיניות הממשלה כלפי הערבים ויישומה (הראבן, 1994). אווירה ציבורית זו היא בעיקר תוצאה של תהליך השלום באזורנו מאז החתימה על הסכם השלום עם מצרים ב-1978, ההסכם עם ירדן ב-1994 והמשא ומתן הנוכחי עם הפלסטינים, אשר לרבים מהם קשרי משפחה עם בדווי הנגב.

הגורם השני נעוץ במשחק הכוחות הפוליטי בישראל. אשר לבדווי הנגב, המפלגות בישראל כבר גילו את כוחה האלקטורלי הפוטנציאלי של האוכלוסייה הבדווית (שווה ערך לכשני מנדטים בכנסת) לאור שיעור הריבוי הטבעי הגבוה של אוכלוסייה זו. ההכרה גוברת והולכת בחשיבותה האלקטורלית של האוכלוסייה הבדווית הורגשה בפועל כבר בסוף שנות השבעים, כאשר שיח' בדווי נתמנה לחבר כנסת מטעם אחת המפלגות הגדולות. תהליך ההכרה נמשך ב-1992, עם בחירתו של חבר כנסת בדווי נוסף אשר ייצג מפלגה ערבית קטנה, וכך גם בבחירות האחרונות. כתוצאה מתהליך זה, חל שיפור הדרגתי ביכולתם של הבדווים לעסוק בפעולות שתדלנות ולהפעיל לחץ הן על הממשלה והן על הפוליטיקאים. תוצאתו של לחץ זה היא היחלשות גדלה של הכוח הצנטריפטלי.

הגורם השלישי קשור במחקר על החברה הבדווית. עד סוף שנות השבעים, לא רק שלא היה בידי הממשלה די מידע על אוכלוסייה זו, היא גם לא מימנה שום מחקר שימליץ על כלי בחינה והערכה של מדיניותה כלפי הבדווים ויישומה. המחקרים המעטים שפורסמו עד אז היו רובם בעלי אופי עצמאי, והתמקדו בתרבותה ובתולדותיה של החברה הבדווית הפסטורלית-נוודית המסורתית. עם זאת, מחקרים אלה סיפקו והניחו את היסודות לקיומם בעתיד של מחקרים על תהליכי שינוי בקרב הבדווים, על סוגיות ובעיות הקשורות בתהליכים אלה וכן על שאלות הקשורות במדיניות הממשלה כלפיהם. בשני העשורים האחרונים התקיימו כנסים שנתיים, ימי עיון ודיונים ציבוריים רבים, בין השאר בהשתתפותם הגוברת של חוקרים ממוצא בדווי. אחדים מהמחקרים החדשים ממומנים על ידי משרדי ממשלה שונים, אך רובם מתנהלים על בסיס עצמאי. כן גדלה השפעתם הישירה והעקיפה של אנשי מחקר ואקדמיה על חוגים ממשלתיים בנושאים שונים, כגון הפצתם

של ממצאי מחקרים, פעולות שתדלנות ותיווך, הערכה, ייעוץ והתוויית מדיניות לגבי הקהילה הבדווית.

בעשור האחרון, עם הגידול במספר המחקרים, הגיעה הממשלה בהדרגה להכרה כי קיימת בעייתיות של מדיניותה הצנטריפטלית כלפי הבדווים. אך בעוד ששרדי ממשלה שונים מנסים לזרז את יישום המדיניות הרשמית, הביורוקרטיה המקומית בנגב עדיין משבשת את הניסיונות הללו. ייתכן שביורוקרטיה מקומית זו, אשר מטפלת בבדווים במשך שנים רבות, מתקשה להפנים את המגמות החדשות של המדינה בנוגע לאוכלוסייה זו. כפי שטען קרסל (1994), הביורוקרטיה המקומית אחראית במידה רבה מאוד לאי-יכולתה של המדינה ליישם מדיניות גמישה יותר בקצב מהיר יותר. הדוגמה המובהקת ביותר לבעייתיות זו היא אולי סוגיית מתן אזרחות ישראלית מלאה למספר קבוצות בדוויות קטנות. סוגיה זו שעדיין לא נפתרה, קשורה במישרין בעבר הרחוק יחסית, באירועים הגאו-פוליטיים אשר התרחשו בנגב בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים. הנצחתה של סוגיה זו לאורך תקופה כה ממושכת מעידה על המכשולים שמערימה הביורוקרטיה המקומית הן על האוכלוסייה הבדווית והן על הממשלה במגוון תחומים.

טענתנו העיקרית בדיון הנוכחי היא שהמתח בין הבדווים לבין מדינת ישראל מתאפיין ביסודות ייחודיים ואוניברסליים כאחד. היסוד הייחודי מעוגן בעימות הישראלי-ערבי - ליתר דיוק, בעימות הישראלי-פלסטיני, מכיוון שגוברת והולכת הכרתם של בדווי הנגב בהיותם פלסטינים-ישראלים. אך היסוד האוניברסלי הבולט מקורו בהמשך קיומה של צנטריפוגליות בקרב נוודים פסטורליים, גם לאחר שעברו תהליך של קיבוע והתיישבות במקום מוגדר. מהראיות שהוצגו לעיל עולה כי צנטריפוגליות, הן מרחבית והן תפקודית, ממשיכה להוות אצל הבדווים אופציה תרבותית ממוסדת. עצם נטייתם העיקשת לממש אופציה זו בתנאים של יישוב קבע יוצרת מתח במישורים רבים בין הבדווים בצפון הנגב לבין המדינה. מתח זה מזין את משחק הכוחות התרבותי בין המגמות הצנטריפטליות והצנטריפוגליות המנוגדות.

בתהליך זה של עיצוב המרחב, המגמה הצנטריפטלית חותרת לריכוזיות מרבית במונחים מרחביים ותפקודיים ולכינוס מרחבי ותפקודי של האוכלוסייה ופעולותיה, בעוד המגמה הצנטריפוגלית חותרת לביזור ולהתפרסות מרחבית-תפקודית מרביים. תולדות תהליך מקרו תרבותי-פוליטי זה בקרב הבדווים ניתנים לתיאור כלהלן: עד 1948, תחת שלטון האימפריה העות'מאנית והמנדט הבריטי, ביטאו הבדווים ללא הפרעות מיוחדות את נטיותיהם הצנטריפוגליות בנגב בהקשר פסטורלי-נוודי. האילוצים היחידים היו פנימיים, כלומר יחסים פנים-שבטיים או בין-קבוצתיים. במדינת ישראל, ולראשונה בהיסטוריה המודרנית, נוסף לאלה אילוץ חיצוני. יכולתם של הבדווים להמשיך בהפעלתה של אופציה תרבותית ממוסדת (דהיינו הנטייה הצנטריפוגלית) צומצמה באופן ניכר על ידי העצמה הצנטריפטלית שהמדינה מכוונת כלפיהם. לכן, במשך כעשרים וחמש שנה, מסוף שנות הארבעים ועד אמצע שנות השבעים, אופציה זו כמעט שלא מומשה ונשמרה על ידי הבדווים במאגר התרבותי שלהם. הפעלתה מחדש בצורה הדרגתית, הפעם כבר במסגרת של התיישבות כפרית, החלה לאחר שהוקלו הלחצים הפיזיים והפסיכולוגיים עם ביטול הממשל הצבאי לקראת סוף שנות השישים. בעשורים האחרונים מגיע יישום אופציה זו לשיאים חדשים, אך עכשיו כבר במסגרת עירונית.

מן הניתוח עולה, כי לא המדינה ולא הבדווים ממשו במלואן את מגמותיהם הצנטריפטליות והצנטריפוגליות. יתר על כן, העוצמה הצנטריפטלית של המדינה היא שקבעה את המסגרות המרחביות והתפקודיות של איזון כוחות זה. אך בניגוד למסקנתה של ג'קובובסקה (Jakubowska, 1992), הצליחו הבדווים במידה ניכרת להדוף את הכוח הצנטריפטלי של המדינה, במיוחד בשני העשורים האחרונים. הבדווים הרחיבו במקצת את השוליים של המסגרות הללו, אך - וזאת הנקודה המשמעותית ביותר - הם גם יצקו בהן תוכן צנטריפוגלי.

בכך שאילצו את המדינה להשלים פחות או יותר עם מגמתם הצנטריפוגלית פיתחו הבדווים מידה לא מבוטלת של העצמה עצמית. אך ביכולתם של תהליכים אלה למתן מתח גם במישור אחר: המתח בין זהות נוודית-פסטורלית מסורתית, (ובעת האחרונה גם זהות אתנית ערבית-איסלמית), לבין זהות אזרחית מודרנית ההולכת ומתגבשת ובתנאי שתהליכים אלה יוכלו להימשך. לכן, באופן פרדוכסלי, על ידי חיזוק הזהות האתנית של הבדווים, הצנטריפוגליות מסוגלת לתרום לשילוב יעיל יותר של האוכלוסייה הבדווית, אשר נחשבה בעבר הן בעיני הממשלה הן בעיני הציבור כמגזר נפרד בתוך המדינה היהודית המודרנית ובתוך מערכותיה התרבותיות.

המאמץ הצנטריפטלי של הממשלה לכנוס את החברה הבדווית מרחבית ותפקודית במספר מצומצם של מקומות יישוב ופעילויות משקף למעשה ניסיון להשיג כינוסה של חברה זו סביב המודל האוניברסלי של תהליך המודרניזציה. ניסיון זה נועד להוות אמצעי עיקרי לתמרון מהיר ככל האפשר של החברה הבדווית הנוודית לעבר אינטגרציה בחברה הישראלית, ועל ידי כך לשליטה מרבית בה. מן הפרספקטיבה הבדווית הנוודית המסורתית, תהליך זה היה כרוך בתמורות מפליגות שהיה טמון בהן סיכון להמשכיות זהותם התרבותית, האישית והקהילתית של הבדווים. לדעת כותב המאמר, ננקטה התגובה הצנטריפוגלית, המרחבית והתפקודית, כמכניזם להגנה בפני איום זה. אך בעוד שבהיסטוריה המודרנית ידועים מקרים של ביטוי צנטריפוגליות באמצעות התנוודות, אופציה תרבותית זו אינה עומדת עוד לרשות בדווי הנגב. כתחליף לכך, בוטאה הצנטריפוגליות במסגרת יישובית מקובעת, שהיא גם בעלת אוריינטציה מערבית מודרנית.

במסגרת זירת המשחק הצנטריפטלי-צנטריפוגלי, ובנסיבות הפוליטיות המיוחדות, לא יכלו הבדווים להתעלם לחלוטין מן התהליך שיועד להם על ידי הממשלה. הם שאפו לעקפו על ידי פנייה לנטייתם הצנטריפוגלית הטבעית, אך גם דבר זה לא הסתייע בידיהם במלואו. מאידך גיסא, גם המדינה, בניסיונה ליישם את גישתה הצנטריפטלית, התקשתה לנצל במלואו את מגוון היסודות המודרניים אשר חדרו לחברה זו. הפשרה התרבותית שהושגה לבסוף מצויה בין שני קצות הרצף המרחבי והתפקודי של צנטריפוגליות-צנטריפטליות, בנקודה כלשהי שבה נוצרת הלימות בין המסורתיות והמודרניות המקוטבות.

ראוי להקיש מתהליך השינוי החברתי-מרחבי של בדווי הנגב אל כלל החברות הנוודיות בעולם המודרני. אמנם בדווי הנגב עברו תהליך זה במסגרת ייחודית למדי, אך כל מקרה, ייחודי ככל שהוא, טומן בחובו גרעיני רלוונטיות כלליים. עבור הבדווים, חברה לא-מערבית, שינוי אידאולוגי מוחלט מחברה לא-מודרנית לחברה מודרנית היה בסופו של דבר רק אחד מתוך כמה נתיבים אפשריים, אפילו במסגרת התרבותית-פוליטית המאולצת שבה הם נאלצים להתקיים. תהליך השינוי החברתי-מרחבי שהבדווים עברו כלל בתוכו דרגות ואופנים שונים של חדירת השפעת

המערכות והמודרניות תוך שימור וקיום מרכיבים מסורתיים. תהליך שינוי זה מאשש את ההשקפה הרווחת כיום במדעי החברה (בניגוד לזו שרווחה לפני כמה עשורים), שלפיה שינוי חברתי (ולכן גם מרחבי) בחברות לא-מערביות הוא תהליך גמיש מאוד, הכרוך בבחירה מתוך מבחר של אופציות העומדות לרשות החברה הנידונה.

כל אחת מן האופציות, האפשרויות ואופני השינוי בפועל שנשקלו וננקטו על ידי הבדווים נושאים עמם השלכה, אם גם לא ישירה, לחברות נוודים אחרות ברמת המיקרו. אך כל אלה מצטרפות יחד להשלכת מקרו אחת ישירה ורלוונטית למדי, והיא החלופה הצנטריפוגלית הממוסדת, שהיא בעצם מושג-על המכסה על מארג מורכב ומסובך של תת-תהליכים ברמת המיקרו. הואיל וצנטריפוגליות של נוודים-רועים מושרשת כה עמוק בתרבותם, האינדיווידואלית והקהילתית, היא גם עשויה להיות המרכיב העיקש ביותר עם קיבועם והתיישבותם. יתר על כן, צנטריפוגליות מרחבית ותפקודית של נוודים עשויה בנסיבות תרבותיות-פוליטיות מסוימות להיות תנאי להישרדותם התרבותית. לאחר שתגובתם הצנטריפוגלית של בדווי הנגב לכוח הצנטריפטלי שהפעילה הממשלה נחלה הצלחה גם בתנאי האילוף של הסכסוך הגאו-פוליטי בישראל - סביר יהיה להניח שנוודים-רועים באזורים אחרים בעולם מסוגלים לכך בתנאי עימות נוחים יותר עם ממשלתם.

זאת לדעתנו ההשלכה החשובה ביותר למדיניותן של ממשלות העוסקות בפיתוחן של חברות נוודים-רועים. דיונים שונים העוסקים במקומם ובתפקידם של נוודים-רועים במסגרת המדינה המודרנית גורסים שתהליך זה מחייב את מחיקתו של כוח פוליטי מקומי מכל סוג שהוא, לאו דווקא זה של חברות נוודים-רועים. כוח פוליטי מקומי אינו חייב בהכרח להיתפש כמאיים על ריבונותה של המדינה. ראוי אפוא שממשלות תכרנה במגמתן הצנטריפוגלית של חברות אלה במובנה הרחב ביותר, הואיל והמתח הצנטריפטלי-צנטריפוגלי והמאבק התרבותי-פוליטי הכרוך בו מסוגלים לטרפד קשות את מדיניותן תוך גרימת נזק הדדי. הכרה בייחודיות תרבותית-מבנית זו של נוודים-רועים עשויה להועיל למערכות רבות במדינה, במיוחד במדינות שבהן קיימות אוכלוסיות נוודים גדולות. הכרה זו רלוונטית כאשר הרועים עדיין מקיימים אורח חיים נוודי, אך היא מקבלת משנה רלוונטיות לגביהם, כמו גם לגבי הסביבה החברתית, הכלכלית והפוליטית שבמסגרתה הם חיים, כאשר הם עוברים תהליכי קיבוע ושינוי חברתי וכלכלי עם תום הנוודות.

מקורות

- אלגור, א' (1994), "הטיפול הלאומי ביישובי הבדווים", **מבנים**, חוברת 140, עמ' 49-60.
- אל-הוזייל, ע' (1994), "האזרחות המנוטרלת", **הארץ**, 12.8.94.
- אל-עארף, ע' (1937), **שבטי הבדווים במחוז באר-שבע**, תל-אביב: בוסתנאי.
- בן-דוד, י' (1988), **החקלאות הבדווית בנגב - הצעות לגיבוש מדיניות**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.
- בן-דוד, י' (1993), **יישוב הבדווים בנגב - מדיניות ומציאות 1967-1992**, ירושלים: משרד השיכון ומכון ירושלים לחקר ישראל.
- בן-דוד, י' (1995), "סכסוך הקרקעות בין בדווי הנגב והמדינה: היבטים היסטוריים, משפטיים ועכשוויים", **קרקע**, מס' 40, עמ' 61-91.
- בן-דוד, י' (1996), **מריבה בנגב: בדווים, יהודים, אדמות**, גבעת חביבה: המרכז לחקר החברה הערבית בישראל.
- בן-דרור, ג' ומאיר, א' (1995), **מחאה חברתית במיגוז הבדווי בנגב**, דוח פנימי, המחלקה לגאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- הדר, י' ברוינס, ה' ומאיר, א' (1995), **המים בקרב הבדווים - מקורות ושימוש**, דוח פנימי, המחלקה לגאוגרפיה ולפיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- הראבן, א' (עורך) (1994), **דו"ח התקדמות שנתי - שוויון ושילוב**, ירושלים: סיכוי, האגודה לקידום הזדמנויות שוות.
- חבקוק, י' (1986), מבית השיער לבית האבן: משכנות הבדווים בתהליכי שינוי - מחקר אתנוגרפי, תל-אביב: משרד הבטחון.
- מור, א' (1971), "הבדווים בנגב - סקירה כללית", בתוך: לשכת היועץ לענייני ערבים (עורך), **הבדווים - קובץ מאמרים**, ירושלים: משרד ראש הממשלה, עמ' 1-28.
- מליץ, ע' (1995), **תמורות במערכת החינוך הבדווית**, באר-שבע: משרד החינוך, מחוז הדרום.
- מרקס, ע' (1974), **החברה הבדווית בנגב**, תל-אביב: רשפים.
- משרד החינוך (1994), ישנן דרכים אחרות: ממשלת ישראל מאמינה בחינוך, ירושלים.
- סייף, ח' ומאיר, א' (1995), **פיתוח מלמטה בחברה הבדווית בנגב**, דו"ח פנימי, המחלקה לגאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- פרבולוצקי, א' (1991), "טיהור העז השחורה", **השדה**, כרך 71, עמ' 619-922.

פרבולוצקי, א' ולנדאו, י' (1989), **שיפור ופיתוח משק החי הבדווי בצפון הנגב - חוות הדגמה לבדווים**, דו"ח מקצועי 1982-1988, בית דגן: מינהל המחקר החקלאי.

קידר, מ' ומאיר, א' (1995), **מועצה אזורית משוש ומאפייניה הייחודיים**, דו"ח פנימי, המחלקה לגאוגרפיה, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

קידר, ר' ומאיר, א' (1995), **קונפליקטים במיקום מתקנים ציבוריים בחברה הבדווית**, דו"ח פנימי, המחלקה לגאוגרפיה ולפיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

קפלן, א', עמית, י', שמואלי, א', טרייטל, פ' ומור, א' (1979), **תכנית אב ליישוב הבדווים בנגב**, תל אביב.

קרסל, ג' (1976), פרטיות לעומת שבטיות, דינמיקה של קהילה בדווית בתהליך התעיררות, תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

קרסל, ג' (1988), "הצעה לכפרי רועים בדווים", **סביבות**, מס' 27, עמ' 185-182.

קרסל, ג' (1994), "סיבות הקושי להגמיש את מדיניות הטיפול בבדווים", **רשימות בנושא הבדווים**, מס' 25, עמ' 77-73.

Abu-Rabia, A. (1994), "The Bedouin Refugees of the Negev", *Refuge*, 14: 15-17.

Abu-Rabia, A. (1994), *The Negev Bedouin and Livestock Rearing - Social, Economic and Political Aspects*, Oxford: Berg.

Adaw, E. (1986), *Education for the Pastoral Nomads of Northern Kenya: An Alternative Approach for Basic Education*, M.Ed. Dissertation, London: Institute of Education, University of London.

Aronson, D.R. (1981), "Development for Nomadic Pastoralists: Who Benefits", In: J.G. Galaty, D.R. Aronson, P.C. Salzman and A. Chouinard (eds), *The Future of Pastoral Peoples*, Ottawa: International Development Centre Research, pp. 42-51.

Bahaddy, F.A. (1981), "Recent Changes in Bedouin Systems of Livestock Production in the Syrian Steppe" In J.C. Galaty, D. Aronson, P.C. Salzman and A. Chouinard, (eds) *The Future of Pastoral Peoples*, Ottawa: International Development Research Center, pp. 258-226.

Behnke, R.H. and Scoones, I. (1993), "Rethinking Range Ecology: Implications for Range Management in Africa" In: R.H. Behnke, I. Scoones and C. Kerven (eds) *Range Ecology at Disequilibrium: New Models of Natural Variability and Pastoral Adaptation in African Savannas*, London: Overseas Development Institute, pp. 1-30.

Bergman, E.F. (1975), *Modern Political Geography*, Dubuque, Iowa: W.M.C

Chatty, D. (1972-3), "Pastoralism: Adaptation and Optimization", *Folk*, 14-15: 27-38.

Cole, D. (1981), "Bedouin and Social Change in Saudi Arabia", In: J.G. Galaty and P.C. Salzman, (eds), *Change and Development in Nomadic and Pastoral Societies*, Leiden: E. J. Brill, pp. 129-149.

Dahl, G. (1991), "Pastoral Strategies After Drought", In F.A.O. (ed), *Report of a Sub-Regional Seminar on the Dynamics of Pastoral Land and Resource Tenure in the Horn of Africa*, Rome: Food and

Agricultural Organization of the United Nations, pp. 15-31.

Davies, S. (1977), *People of the Mediterranean: An Essay in Comparative Social Anthropology*, London: Routledge and Kegan Paul.

Dinero, S. (1995), *Human Settlement in Post-Nomadic Bedouin Society: An Assessment of Social and Economic Transformation in Segev Shalom, Israel*, Ph.D. Dissertation, New Brunswick: Rutgers, The State University of New Jersey.

Ezeomah, C. (1979), "The Constraints on Cattle Fulani Education and Role of the Educational Planner", *South Australian Journal of Education Research*, 1: 43-51.

F.A.O. (1991), *Workshop on Pastoral Communities in the Near East: Traditional Systems in Evolution*, Rome: Food and Agricultural Organization of the United Nations.

Fenster, T. (1995), "Participation as a Political Process in Enforced Resettlement Projects: The Bedouin in Israel", *Geography Research Forum*, 15: 33-48.

Frantz, C. (1975), *Pastoral Societies, Stratification and National Integration in Africa*, Research Paper No. 30, Uppsala: The Scandinavian Institute of African Studies.

Friedmann, J. (1992), *Empowerment: The Politics of Alternative Development*, Oxford: Blackwell Publishers.

Gilles, J.L. and Gefu, J. (1990), "Nomads, Ranchers, and the State: The Sociocultural Aspects of Pastoralism", In J.G. Galaty, and D.L. Johnson, (eds), *The World of Pastoralism: Herding Systems in Comparative Perspective*, New York: The Guilford Press, pp. 119-144.

Gorham, A.B. (1978), "The Provision of Education in Pastoral Areas", *Pastoral Development Network Paper No. 6b*, London: Overseas Development Institute.

Gorham A.B. (1980), *Education and Social Change in a Pastoral Society, Government Initiatives and Local Responses to Primary School Provision in Maasailand, Kenya*. Studies in Comparative and International Education, Stockholm: University of Stockholm.

Graham-Brown, S. (1980), *Palestinians and Their Society 1880-1946*. London: Quartet Books.

Granot, A. (1952). *The Land System in Palestine*, London: Eyre and Spottishwood.

Harbeson, J.W. (1991), "Post-Drought Adjustments Among Horn of Africa Pastoralists: Policy and Institution-Building Dimensions", In: F.A.O ed., *Report of a Sub-Regional Seminar on the Dynamics of Pastoral Lands and Resource Tenure in the Horn of Africa*, Mogadishu, 1990, pp. 32-41, Rome: Food and Agricultural Organization of the United Nations.

Hardin, G. (1968), The Tragedy of the Commons, *Science*, 162: 1243-8.

Hartshorne, R. (1950), "The Functional Approach in Political Geography", *Annals, Association of American Geographers*, 40: 95-130.

Humphrey, C. (1978), "Pastoral Nomadism in Mongolia: The Role of Herdsmen's Co-Operatives in the National Economy", *Development and C*, 9: 133-160.

I.L.O. (1967), Report on the International Study Tour and Seminar on the Sedentarisation of Nomadic Populations in the Soviet Socialist Republics of Kazakhstan and Kirghizia, Geneva: International Labour Organization.

Imperato, P.J. (1975), "Problems in Providing Health Services to Desert Nomads in West Africa", *Tropical Doctor*, 5: 116-123.

Jakubowska, L.A. (1992), "Resisting "Ethnicity": The Israeli State and Bedouin Identity", In: C. Nordsrm and J. Martin, eds., *The Paths to Domination, Resistance, and Terror*, Berkeley: University of California Press, pp. 85-105.

Johnson, D.L. (1969), *The Nature of Nomadism*, Chicago: The University of Chicago Press.

Kressel, G. M. (1993), "Nomadic Pastoralists, Agriculturalists and the State: Self-Sufficiency and Dependence in the Middle-East", *Journal of Rural Cooperation*, 21: 33-49.

Kressel, G., J. Ben-David, and H. Abu-Rabia. (1991), "Changes in Land Usage by the Negev Bedouin since the Mid-19th Century", *Nomadic Peoples*, 28: 28-55.

La Bianca, O. S. (1990), *Sedentarization and Nomadization*, Berrien Springs, MI: Andrews University Press.

Lewis, N. N. (1987), *Nomads and Settlers in Syria and Jordan, 1800-1980*. Cambridge: Cambridge University Press.

Livingstone, I. (1985), *Pastoralism: An Overview of Practice, Process and Policy*. Rome: Food and Agriculture Organization of the United Nations.

Maddrell, P. (1990), *The Bedouin of the Negev*, London: Minority Rights Group, No. 81.

Marx, E. (1980), "Wage Labor and Tribal Economy of the Bedouin in South Sinai", In: P.C. Salzman, ed., *When Nomads Settle: Processes of Sedentarization as Adaptation and Response* New York: Praeger, pp. 111-123.

Marx, E. (1981), "The Anthropologist as Mediator", In: J. G. Galaty, D. Aronson, P. C. Salzman, and A. Chouinard, eds., *The Future of Pastoral Peoples*, Ottawa: International Development Research Center, pp. 119-126.

Meir, A. (1988), "Nomads and the State: The Spatial Dynamics of Cenrifugal and Centripetal Forces among the Israeli Negev Bedouin", *Political Geography Quarterly*, 7: 251-270.

Meir, A. (1990), "Provision of Public Services to the Post-Nomadic Bedouin Society in Israel", *The Service Industries Journal*, 10: 768-785.

Meir, A. (1997), *As Nomadism Ends: The Israeli Bedouin of the Negev*, Boulder CO: Westview Press.

Meir, A., and Z. Zivan. (1998), "Socio-Cultural Encounters in the Frontier: Jewish Settlers and Bedouin Nomads in the Negev", In: O. Yiftachel and A. Meir, (eds), *Ethnic Frontiers and Peripheries in Israel*. Boulder Co.: Westview Press, pp.241-268.

Nestel P. S. (1985), *Nutrition of Maasai Women and Children in Relation to Subsistence Food Production*, Ph.D. Thesis, London: Nutrition Department, Queen Elizabeth College, University of London.

- Nkinyangi, J. A. (1981), "Education for Nomadic Pastoralists: Development Planning by Trial and Error", In: J. C. Galaty, D. Aronson, P. C. Salzman and A. Chouinard, eds., *The Future of Pastoral Peoples*, Ottawa: International Development Research Centre, pp. 183-197.
- Pounds, N. J. G. (1972), *Political Geography*, New York: McGraw Hill.
- Randall, S. C. (1984), A Comparative Demographic Study of Three Sahelian Populations: Marriage and Child Care as Intermediate Determinants of Fertility and Mortality, Ph.D. Thesis, London School Of Hygiene and Tropical Medicine, University of London.
- Rapoport, A. (1978), "Nomadism as a Man-environment System", *Environment and Behavior*, 10: 214-247.
- Salzman, P. C. (1980), When Nomads Settle: Processes of Sedentarization as Adaptation and Response, New York: Praeger.
- Samantar, M. S., (1991), "Study on Drought-Induced Migration and its Impact on Land Tenure and Production in the Inter-Riverine Region of Somalia", In: F.A.O., *Report of a Sub-Regional Seminar on the Dynamics of Pastoral Lands and Resource Tenure in the Horn of Africa*, pp. 42-47. Rome: Food and Agricultural Organization of the United Nations.
- Sandford, S. (1983), *Management of Pastoral Development in the Third World*, New York: John Wiley.
- Stone, J. C., ed. (1991), *Pastoral Economics in Africa and Long Term Responses to Drought*, Aberdeen: Aberdeen University African Studies Group.
- Swift, J. (1988), Major Issues in Pastoral Development, with Special Emphasis on Selected African Countries, Rome: Food and Agricultural Organization of the United Nations.
- Swift, J. C. Toulmin and S. Chatting (1990), *Providing Services for Nomadic People: A Review of the Literature and Annotated Bibliography*, UNICEF Staff Working Paper 8, New York: UNICEF.
- Taylor, P. J. (1985), *Political Geography: World Economy, Nation State and Locality*, London: Longman.
- Yiftachel, O. (1997), "The Political Geography of Ethnic Protest: Nationalism, Deprivation and Regionalism among Arabs in Israel", *Transactions: Institute of British Geographers*, Vol.22, No.1, pp. 91-110.